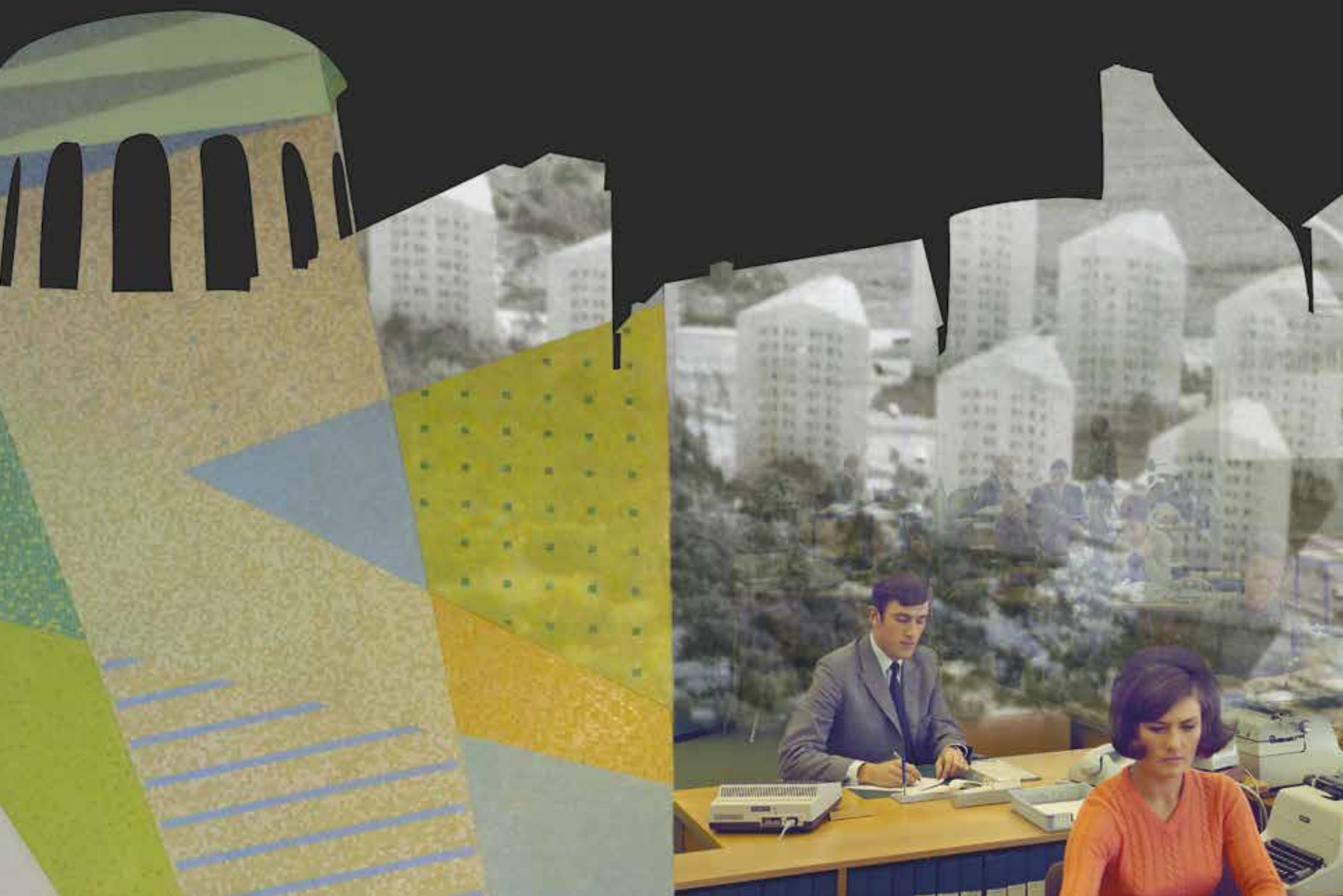

MODERNA MONUMENT

– FRÅN VARDAGLIGT TILL STORSLAGET

Bebyggelse i Västra Götaland 1930–1980

MODERNA MONUMENT

– FRÅN VARDAGLIGT TILL STORSLAGET
Bebyggelse i Västra Götaland 1930–1980

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN

VÄSTRA
GÖTALANDSREGIONEN
VÄSTARVET

BOHUSLÄNS
MUSEUM

Västergötlands
museum

GÖTEBORGS
STADSMUSEUM

ISBN 978-91-981452-7-4

Redaktör Carina Carlsson

Grafisk form och layout Gabriella Kalmar

Omslagsbild Bildmontage och illustration av Gabriella Kalmar; foton från vänster till höger: Älvsborgsbron Anette Lindgren, Rådhuset i Göteborg Krister Engström, Valhallabadet Carina Carlsson, Västra Frölunda Foto Sjöstedt samt kontorsmiljö Volvos historiska arkiv.

Bild vid förord Före detta Sörbacka äldreboende i Vårsås i Skövde kommun. Fotograf Ola Erikson.

Tryck Cela grafiska AB, Vänersborg 2016

Innehåll

Inledning	1
Den moderna bebyggelsen är hotad	2
Intensivt bostadsbyggande och ökad boendestandard	11
Nya centrum med många funktioner	24
Modernismens begravningsplatser, kyrkor och frikyrkor	31
Samhällsservice och teknisk försörjning	38
Kommunikationer – att färdas och frakta under 1900-talet	44
Spår från andra världskriget och kalla kriget	52
En industrination på högvarv	58
Varuhus och banker under guldåldern	65
Offentlig förvaltning och rättsväsende under den moderna eran	70
Men var är alla kvinnliga arkitekter?	79
Föreningsliv och idrott i folkhemmet	82
Välfärdssatsningar på hälso-, sjuk- och socialvård	86
Rekreation, kultur och nöjesliv under modernismens tidevarv	90
Jordbruk – om traktorgarage, silobyggnader och typritade ladugårdar	96
Skolor och högre utbildning	101
Källförteckning	106
Medverkande i projektet	108

Förord

NUTIDSHISTORIEN, SÄRSKILT TIDEN efter andra världskriget, kännetecknas av en dramatisk omvandling. Ett välfärdssamhälle växte fram – i både bildlig och bokstavlig bemärkelse. Närmare hälften av alla byggnader i Sverige är uppförda mellan 1930 och 1980. I boken Moderna Monument beskriver vi några av de mest intressanta byggnaderna i Västra Götaland som byggdes under dessa år.

Bebyggelsen från denna tid präglas av politiska visioner, en stark framtidstro och en högre levnadsstandard. Den bär på berättelser om sin samtid och är en betydelsefull del av vår historia och vårt gemensamma kulturarv.

En viktig princip inom hållbar utveckling handlar om att tänka efter – före. Genom varsamt nyttjande och en ökad kunskap om hur byggnader och miljöer samspelar kan den moderna epokens status lyftas. Och faktiskt också inspirera.

Det är vad vi önskar att denna bok ska bidra till. Och att den dessutom ska ge mycket nöje och förhoppningsvis locka till spännande upptäckter bland Västra Götalands alla moderna pärlor!

Marianne Dahlquist
Förvaltningschef, Västarvet

Lars Jacobzon
T.f. Länsantikvarie
Länsstyrelsen
Västra Götalands län

Inledning

Projektet Moderna Monument

1900-TALET VAR EN OMVÄLVANDE TID då samhället förändrades i så stor omfattning att det kan vara svårt att greppa. Många av de förändringar och moderniseringar som gjordes skedde under decennierna efter andra världskriget. Den offentliga sektorn byggdes ut på alla fronter, ett stort antal företag i Västsverige gick för högtryck och expanderade, och nya bostadsområden bredde ut sig som mattor runt om i landskapet. Människor fick det allt bättre ekonomiskt, och man fick fritid och råd att köpa bil och boenden med högre standard. Idag har det som allmänt kallas efterkrigstiden hunnit bli historia, och de byggnader och anläggningar som finns kvar från den tiden speglar samhällets förändring.

Kulturmiljösektorn har på senare tid uppmärksammat den moderna bebyggelsens kulturhistoriska värden genom olika insatser. Inom projektet Moderna Västra Götaland som initierades 2008 har särskilda kunskapsunderlag tagits fram för bland annat fritidslivets miljöer, exempelvis barnkolonier och fritidshus. Andra insatser har varit att ta fram guideböcker till moderna kulturmiljöer i Göteborg och Skara.

Delprojektet *Moderna monument* startades för att en överblick över det moderna byggnadsbeståndet och dess kulturhistoriska värden saknades. Genomgående för de inventeringar av bebyggelse som gjordes i många kommuner under 1970- och 80-talen är att gränsen för vad som bedömdes som värdefullt oftast slutar i samband med funktionalismens genombrott, eller strax därefter. Museiorganisationerna i Västra Götaland och Länsstyrelsen har därför i samarbete byggt upp kunskap om denna sentida bebyggelse. Moderna anläggningar och miljöer runt om i länet har inventerats och urvalet har sedan diskuterats i seminarieform. En lista över de antikvarier som medverkat i projektet och denna publikation återfinns i slutet av boken.

Med denna skrift vill vi visa exempel på några av de mest representativa och välbevarade byggnaderna från den aktuella epoken. Detta är inte minst viktigt eftersom den största delen av vår nuvarande bebyggelse tillkommit mellan funktionalismens genombrott 1930 och miljonprogrammets färdigställande under 1970-talet. Skriften kan ses som ett komplement till 49 byggnader

berättar från 2007, en bok i vilken alla länets kommuner representeras av en byggnad eller miljö från tiden efter andra världskriget.

Genom projektet Moderna monument har vi fått ett översiktligt underlag som ger en vägledning om vilka byggnader som är de mest välbevarade i länet. Samtliga har sådana värden att de uppfyller kriterierna för begreppet »särskilt värdefull från kulturhistorisk synpunkt« i plan- och bygglagen Några av dem är dessutom skyddade som byggnadsminnen och för en del är fråga om byggnadsminnesförklaring väckt och utredning pågår. Alla objekt som diskuterats inom ramen för Moderna Monument har vidare registrerats i Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister under projektets gång. Där hittas de alla i »Inventering av bebyggelse i Västra Götalands län, projekt Moderna monument«.

Den särskilt värdefulla bebyggelsen från den moderna epoken är på vissa håll starkt hotad av olika skäl. Ett flertal objekt med höga kulturhistoriska värden har rivits under projektets gång, eller är rivningshotade när detta skrivs. Mer om detta kan läsas i det första kapitlet.

Det urval som gjorts här ska inte betraktas som en slutgiltig lista. De miljöer som lyfts fram är en samling särskilt goda exempel på värdefull modern bebyggelse från länets alla hörn. Och det finns mycket mer att upptäcka!

Lena Emanuelsson, Länsstyrelsen Västra Götaland
Carina Carlsson, Västarvet

Anläggningarna som presenteras på de kommande sidorna har olika skydd och status. Om symbol saknas gäller plan- och bygglagens bestämmelser om särskilt värdefull bebyggelse.

⌘ byggnad eller anläggning med skydd enligt Kulturmiljölagen – byggnadsminne eller kyrkligt kulturminne

q byggnad eller anläggning med kommunala skyddsbestämmelser i detaljplan

**Den moderna
bebyggelsen är hotad**

DEN MODERNA BEBYGGELSEN är på många håll en hotad byggnadsgrupp. Städer expanderar idag i snabb takt och det behövs fler bostäder i större skala, samtidigt som mindre tätorter avfolkas och husen lämnas tomma. Där staden förtätas hotas de ursprungliga gestaltungsprinciperna om ljus och luft mellan husen i grannskapsenheter och funkisområden. Vidare har många byggnader som uppförts för ett särskilt syfte idag förlorat sin ursprungliga funktion och förfaller när någon ny användning inte kunnat hittas.

Ett annat problem är att tillämpningen av nya byggnadsregler helt kan förändra det arkitektoniska uttrycket då ursprungliga fönster och fasadklädsel ersätts med moderna material som kan vara dåligt anpassade till karaktären. Finns inte kunskapen om att den moderna epokens bebyggelse kan vara lika värdefull som äldre bebyggelse, är det lätt att byggnadernas särskilda karaktärsdrag går förlorade i ombyggnadsprocesser.

Det tillkom många nya byggnader av olika slag under den moderna epoken, och en hel del byggdes med enkla tekniker och/eller fick en anspråkslös utformning. Det kan vara svårt att uppfatta värden hos det som inte är påkostat, särskilt när det saknas kunskaper om vad det kulturhistoriska värdet i en miljö baseras på. Denna kunskapsbrist är i sig ett stort hot mot bevarandet av byggnader från denna epok.

Sedan projektet Moderna Monument inleddes har en rad kulturhistoriskt intressanta byggnader och miljöer från den moderna epoken hamnat under rivningshot eller till och med rivits. Vi har fått se den välbevarade, funktionalistiska teatern i Alingsåsparken gå i graven. I Göteborg är läget för Valhallabadet oklart, och Juvelkvarnen på Eriksberg kommer att rivas enligt ett nytt planförslag. Nedmonteringen av Gasklockan i Gullbergsvass pågår i skrivande stund, och rivningslov har nyligen beviljats för anrika Carlmarks repslageri i Älvängen, Ale kommun. Framtiden för en av länets äldsta idrottshallar, Vänershofshallen i Mariestad, är i allra högsta grad oviss. I Vänersborg står aulan

Alingsåsparken, grundad år 1915, är en innehållsrik och kulturhistoriskt intressant anläggning med inslag från flera olika tider. En av de mest värdefulla årsringarna var teatern från 1935, en byggnad med både klassicistiska och funktionalistiska drag. Teatern revs 26 november 2014 efter en längre tids bristande underhåll och förfall.
Foto Annika Kaas

vilset kvar åtminstone en tid till som den enda resten efter Huvudnässkolan, en skola som lades ned och revs bara omkring fyrtio år efter sin tillblivelse.

Förutom de antikvariska aspekterna finns det ett annat viktigt skäl till att vårda och utveckla det redan byggda är miljöaspekten. Att riva det befintliga är en energikrävande process, för att inte tala om nyproduktion av byggmaterial. Vid rivning går det åt

resurser till sanering, till att frakta bort och återvinna material och hantera farligt avfall. Tillverkningen av cementhaltiga byggprodukter orsakar stora koldioxidutsläpp och brytningen påverkar landskapsbilden kraftigt. När nya hus byggs går det åt stora resurser, bland annat till tunga transporter. Att inte underhålla det redan byggda, och inte heller se dess kvaliteter och potential, leder på sikt till ett miljöfarligt slöseri med resurser.

Carina Carlsson och Lena Emanuelsson

Ursprungligen var godis- och fruktbutiken **Lyktan** i Kortedala i **Göteborg** nästan helt inglasad och placerad som en port till bostadsområdet vid Gregorianska och Julianska gatorna, menad att lysa upp vägen från spårvagnen och hem. Arkitekten Sven Brolid hade en idé om områdets karaktär som en medeltida by, där Lyktan skulle fungera som en portal. Över en bergsklyfta spänner en »betongbro« som bär upp den lilla byggnaden. Den är helt unik och tillhör kategorin små byggnader som till att börja med fyllde en viktig funktion, men som förlorade den under resans gång. Idag står den övergiven och löper stor risk att rivas.

Foto ovan, arkivbild Sune Sundahl Göteborgs stadsmuseum, till höger Sanja Peter.

Huvudnässkolan från 1961–63 mitt i centrala **Vänersborg** var en tydligt modernistiskt skola som lades ned omkring år 2011. Byggnaderna ritades av Åke Wahlberg Arkitektkontor AB. Idag återstår bara aulan, de övriga byggnaderna ansågs inte möjliga att renovera och har rivits successivt. Aulan, som lokalt är känd som »Brödrosten«, präglas av kontrasten mellan den rundade kopparklädda formen och den synliga konstruktionen av fristående vita betongbågar. Den anses vara unik i sitt påkostade utförande och har ett högt arkitektoniskt värde. Interiören, huvudsakligen bevarad sedan ursprunget, präglas av enkelhet utan exklusiva material. Aulan är en ändamålsenlig samlingslokal och konsertsal med bra akustik. Det är när detta skrivs oklart om aulan kommer att bevaras eller ej.

Foto Lars Bergström.

Vänershofshallen i **Mariestad** från 1939 är en av de allra äldsta idrottshallarna i länet. Arkitekter var Rolf Hagstrand och Birger Lindberg. Byggnaden har genomgått relativt få förändringar genom åren och mycket av den ursprungliga karaktären är bevarad, främst i anslutning till hallen och läktaren. Hallen är stängd och rivningshotad sedan några år tillbaka i tiden. Det utvändiga underhållet på såväl fasader som tak är kraftigt eftersatt, färgen flagnar och det förekommer rötskador.

Foto Ulf Larsson.

I folkmun kallades den **Strutkiosken**, korvkiosken i **Uddevalla** folkets park. Denna sexkantiga byggnad var lätt att känna igen genom sitt höga strutformade tak, klätt med grön kopparplåt. Efter en längre tids rivningshot monterades den ned. I skrivande stund finns visioner om att den ska återuppbyggas på ny plats i staden.
Foto Tomas Brandt.

Valhallabadet i **Göteborg** är rivningshotat trots höga kulturhistoriska värden och en omisskännlig, välbevarad 1950-talskaraktär. Badet har varit en betydelsefull plats för många göteborgare genom tiderna, och är det än idag. Anläggningen uppfördes 1958, och har utåt sett en ganska anspråkslös och sluten prägel. Trots vissa förändringar under 1980-talet har de centrala delarna av anläggningen – entrén och själva simhallen – fortfarande kvar sin ursprungliga karaktär. Högkvalitativa material, till exempel marmor och teak, möter här modernare inslag som betong och stora glasytor. De mest slående detaljerna i den i stort sett intakta simhallen är Nils Wedels monumentala glasmosaik längs kortsidorna, samt det vitmålade hopptornet och trapporna i betong. Arkitekter var Nils Olsson och senare Gustaf Samuelsson.
Foto Krister Engström.

Gasklockan i Gullbergsvass i **Göteborg** rivs i skrivande stund. Den stod klar 1933, och är en kvarvarande del i en äldre anläggning som nu i stora delar rivits. Den 80 meter höga byggnaden är ett välkänt landmärke i stadsbilden, och kan ses från stora delar av staden. Klockan och det intilliggande gasverket var en avgörande kugge i det maskineri som försåg staden med gas, som var en mycket viktig energikälla.

Foto Sanja Peter.

Ingen mindre än Ingrid Bergman lunchade på **Badis** i Fjällbacka (**Tanums** kommun) när det begav sig under storhetstiden på 1960-talet. Detta badhotell med dramatiskt läge i en bergssluttning och storslagen utsikt uppfördes kring år 1938, troligen efter Svante Paulssons ritningar. Hotellet har en djärv funkisstil och är en symbol för Fjällbackas betydelse som badort. Numera är anläggningen sliten och starkt rivningshotad efter att ha stått tom en längre tid.

Foto Lars Rydbom.

Vänersborgs hamn ligger vid Trollhätte kanal, väster om stadens centrum. Här finns en 37 meter hög siloanläggning och två rälsburna lastkranar från 1940- respektive 70-talet. Hamnen är förhållandevis liten men fyller en viktig funktion i förbindelsen mellan Vänern och Västerhavet. Vänersborgs kommun beviljade under 2015 rivningslov för den äldre av de båda kranarna. En diskussion om att flytta hela hamnen till Vargöns industriområde pågår sedan länge.

Foto Lars Bergström.

Bostadsbyggandet i Västra Frölunda i **Göteborg** var en storskalig satsning som inleddes redan före miljonprogrammet. De allmännyttiga husen **Kommandobryggorna** och **Käppen** byggdes under perioden 1959–64. »Käppen» är 800 meter lång men i övrigt relativt anspråkslös till form och stil. De sexton punkthusen intill sticker ut desto mer i landskapet med sina tolv våningar och trekantiga planform. Nederst till höger i denna bild från 1964 syns den säregna panncentralen »**Tratten**» som dessvärre står under rivningshot när denna skrift författas.

Foto Sjöstedt, Göteborgs stad,
Bostadsaktiebolaget.

Intensivt bostadsbyggande och ökad boendestandard

REDAN UNDER 1900-TALET'S första år började krav resas på att städerna skulle ingripa mot de bostadsproblem som hade sina rötter i den ökade inflyttningen till städerna under 1800-talet. På 1920-talet presenterades förslag att med hjälp av statliga subventioner ställa krav på bostädernas utförande och dåvarande stadsministern Per Albin Hansson formulerade bilden av det goda hemmet, »folkhemmet«. År 1933 tillsattes den bostads-sociala utredningen med syfte att lägga fram riktlinjer för den framtida bostadspolitiken. I utredningens slutbetänkande, som presenterades 1945, formulerades målsättningen; att skapa goda och hygieniska bostäder till överkomligt pris till alla medborgare.

Stockholmsutställningen 1930 innebar ett genombrott för modernismen i Sverige, och funktionalismen, »funkis« fick en social inriktning med bostadsfrågan i fokus. I modernismens stadsplaner placerades bostadshusen friliggande med öppna gröna ytor mellan huskropparna; »hus i park«, exempelvis i kvarteret Vinkelhaken i Falköping. Under 1940- och 50-talen kom en reaktion mot den renodlade funkisen med sitt radikala formspråk och i stadsplanerna strävade man nu efter en större rumslighet och att utforma bostadsområdena som så kallade »grannskapsenheter«, exempelvis som vid Gärdesgatan i Mariestad. Husen blev mindre strama och mer uttrycksfulla i fråga om färg, form och material. Andelen höga hus, till exempel Sjöboskrapan i Borås, ökade i bostadsbyggandet i mitten av 1950-talet, och nådde sin kulmen omkring 1960. Hisskravet för hus med fyra eller fler våningar medförde emellertid att trevåningshus dominerade. Parallellt med byggandet av flerbostadshus anlades även många nya områden med fabrikstillverkade småhus, framför allt från 1940-talet och framåt.

Trots att bostadsfrågan debatterats flitigt under 1900-talets första hälft så var trångboddheten och en låg bostadsstandard fortfarande ett stort problem vid seklets mitt. Ett storskaligt statsunderstött bostadsbyggnadsprogram med målet att producera en miljon bostäder under tio år drogs därför igång år 1965; det så kallade »Miljonprogrammet«. Planering av bostadsområden och hus skulle präglas av hög grad av enhetlighet, storskalighet och rätvinklighet, vilket gick hand i hand med den prefabricering av byggnadsdelar som byggindustrin utvecklade. Trafikseparering är ett annat karaktärsdrag som fick allt större betydelse i stadsplaneringen. Skolspåret i Hjällbo, Göteborg, är ett tydligt exempel från denna epok.

Den snabba utbyggnadstakten under miljonprogrammet fick negativa konsekvenser i form av områden som inte upplevdes som trivsamma. Samtidigt blev det ekonomiskt möjligt för allt fler att bo i villor eller radhus. En betydande del av alla bostäder som byggdes under miljonprogrammet utgjordes därför av småhus, till exempel Kristinedals småhusområde i Mölndal. I mitten av 1970-talet var Sverige »färdigbyggt« för lång tid framöver, och den bostadspolitik som hade sina rötter i 1930-talet ebbade ut.

Ulf Larsson

De blå punkthusen i Bohus i **Ale** kommun ligger väl synliga intill E45 och fungerar närmast som en symbol för Bohus. De uppfördes av Riksbyggen vid 1980-talets början och ligger i anslutning till ett litet torg med affärer, ett servicehus och parkeringsplatser. Fasaderna är huvudsakligen klädda med blåmålade plattor förutom på mindre ytor där plattorna istället är röda eller grå.
Foto Rikard Bruzelius.

På **Rådhusbergets** sydsluttning i **Strömstad** ligger en samling flerbostadshus i två våningar som blickar ned mot stadskärnan och havet. Dessa lågmälda, smala längor med vita fasader i mexitegel uppfördes av Riksbyggen under perioden 1967–72. Byggnaderna har kvar sin enhetliga och tidstypiska karaktär, och deras placering i terrängen gör området till ett spännande exempel på 1960-talets stadsplanering.
Foto Lars Rydbom.

Bostadsområdet **Stockslycke** ligger sydost om stadskärnan i **Alingsås** och uppfördes 1954–57. Det består av tegelklädda och putsade hyreshus i fem kvarter med cirka femhundra lägenheter. De är fritt placerade vid stora grönytor med en liten centrumanläggning, och flera av dem har kvar till exempel smidda detaljer och snickerier i original. Trevåningsbyggnader som dessa uppfördes i stor omfattning under 1950- och 60-talen och de hör än idag till en av de vanligaste boendeformerna. Foto Anni Bergström.

Annelundsvillan i **Borås** uppfördes år 1934 efter ritningar av arkitekterna Harald Ericson och RO Svensson som bostad åt direktören för det framgångsrika företaget AB Svenskt Konstsilke. Tomten hade tidigare ett lummigt och avskilt läge, men sedan 1970-talet ligger den istället exponerad alldeles intill RV 40, som då drogs fram genom staden. Stilen är tidsenligt funktionalistisk, medan valet av tegel som fasadmateriäl var mer ovanligt under 1930-talet. Foto Ola Eriksson.

q

Sagahuset från 1938–39 ligger i **Borås** vid Södra Torget. Det byggdes i utpräglad funktionalistisk stil, och är något av en udda fågel i en miljö med mestadels äldre trähusbebyggelse. Det kan beskrivas som en modern variant av sekelskiftets »centralpalats« med biograf, restaurang, kontor och stora representativt utformade lägenheter. För ritningarna stod stadsarkitekt Harald Ericson. Foto Fredrik Hjelm.

De putsade flerbostadshusen i kvarteret **Vinkelhaken** i **Falköping** uppfördes omkring 1950. De två längorna är placerade i vinkel och sammanbyggda med en byggnadskropp i gult tegel. Fasaderna är rytmiskt indelade med en trappning som ger ett raffinerat utseende. Kvarteret är ett gott exempel på den lek med former som var vanligt förekommande under 1950-talet.

Foto Ulf Larsson.

Däckshuset i Kallebäck i **Göteborg** ritades som experimenthus 1959 i ett försök att skapa en ny bostadsform. Arkitekten Erik Friberger kom på att om man skapade tomter på betongdäck i flera våningar skulle folk kunna bygga sitt eget hus och utforma det som det passade. Husen består av enkla träkonstruktioner, men individuellt utformade och med olika planlösningar.
Foto Krister Engström.

Bostadsområdet vid de ringformade gatorna **Gregorianska** och **Julianska** gatorna i Kortedala i Göteborg utgörs av en grupp triangelformiga tiovåningshus som omsluts av en mur av trevåningshus i rött tegel. En kiosk bildar områdets östra port (se den så kallade Lyktan på sidan 4). Gatornas ovala planform anpassar sig fint till terrängen och husen ligger inlemmade mellan barrträd och berg i dagen. Husen är ritade 1952 av Sven Brolid och Jan Wallinder och har trots några senare förändringar kvar det mesta av sin ursprungliga karaktär. Området med sin skulpturala stadsplan uppmärksammades internationellt när det var nytt. Utländska stadsplanerare, arkitekturintresserade turister och kung Gustav VI Adolf var några av dem som besökte platsen. Punkthusen har med sin karaktäristiska form och kulör blivit ett viktigt blickfång i stadsbilden, såväl på nära håll som från andra delar av staden. Området representerar en viktig del i Göteborgs moderna byggnadshistoria.
Foto Carina Carlsson.

Denna renodlade, tidiga **funkisvilla** i **Skara** uppfördes 1930 efter ritningar av Paul Hedqvist, som då var en av landets ledande arkitekter. Den uppfördes samma år som Stockholmsutställningen gick av stapeln, en tilldragelse som anses som funktionalismens genombrott i Sverige. Med sina drag och proportioner räknas denna villa som ett mycket fint exempel på tidens arkitektur.
Foto Ulf Larsson.

Bostadsområdet **Skolspåret** ligger i Hjällbo i **Göteborg**. De sju våningar höga husen, som ritades 1968, har betongfasader med en för tiden ovanlig detaljriktighet. Speciellt för området är det skärmtäckta gångstråk som länkar samman byggnadskropparna. Taket kopplar ihop funktion och estetik – folk kan röra sig torrskodda mellan husen samtidigt som de kan uppleva konstverken i betong, marmorkross och järn som står längs stråket.
Foto Sanja Peter.

Kollektiv- och servicehuset **Majviken 3** i **Göteborg** ritades av Lars Ågren och stod klart 1968. Servicefunktionerna bestod bland annat av restaurang med förmånliga villkor för de boende och en reception som till exempel kunde bistå med tvätt. Den massiva byggnadskroppen är ett iögonfallande inslag i området kring Chapmans Torg.
Foto Sanja Peter.

Detta välbevarade **bostadshus** i **Trollhättan** ritades år 1953 av arkitekt Lars Holmqvist. Byggnaden utgör ett fint exempel på den fria lek med form och material som är kännetecknande för 1950-talets arkitektur. Typisk är också den genomtänkta anpassningen till höjdskillnader i terrängen, och användningen av gedigna material som koppar och lertegel.
Foto Astrid Bäckman.

Detta **bostadshus** i **Mariestad** uppfördes 1949 som hem för änkor till anställda vid Katrinefors pappersbruk. Sedan 1979 används det som hotell. När det först marknadsfördes kallades stilen för italiensk villastil. Huvudentrén mot Drottninggatan är påkostad med gedigna glasade träportar och en keramisk fris av den Mariestadsfödde formgivaren Carl-Harry Stålhane.
Foto Ulf Larsson.

Kvarteret Munken i **Skara** präglas i hög grad av den lekfullhet som brukar förknippas med 1950-talets arkitektur. Här finns kedje- och radhus samt friliggande villor som tillsammans skapar en varierad men samtidigt väl sammanhållen karaktär. Med sina volymer och byggnadsmaterial utgör de något av sinnebilden för 1950-talets stilideal.
Foto Ulf Larsson.

Villan på Fasanstigen i **Lerum** från 1955 är ett modulhus ritat av möbeldesignern Bruno Mathsson. Den är ett utsökt exempel på 1950-talets amerikainspirerade experimentlusta. Huset är uppfört av enmetersmoduler och innehåller tekniska innovationer gällande fönster och ventilation som Mathsson uppfann själv.
Foto Carina Carlsson.

Liten **grannskapsenhet** vid Gärdesgatan i **Mariestad** från mitten av 1950-talet, innehållande olika typer av flerbostadshus. Ett av husen inrymmer små butiker i bottenvåningen vid Hertig Karls torg. Området är typiskt för sin tid när det gäller blandningen av byggnadstyper, former och material, och de framstår exteriört som ovanligt oförändrade.
Foto Ulf Larsson.

I **bostadsområdet Kristinedal** vid Stensjön i **Möln dal** finns en blandning av fristående villor, kedjehus och radhus, alla uppförda med gemensam stildräkt. De är grupperade med stor anpassning till terrängen, och området hålls ihop av husens exteriörer där rött fasadtegel och träpanel är återkommande inslag.

Foto Lars Rydbom.

Ralph Erskine och Lennart Bergström var arkitekter till **Villa Tesdorpf** som byggdes i **Skövde** 1953–54. Den utformades kring element som enligt Erskine är centrala i en svensk bostad: den skyddande insidan, en inhägnad uteplats, och en plats utomhus i orörd skog. Våningarna är närmast separata volymer, med bottenvåning i vitmålad lättbetong och övervåning i trä med mörkbrun locklistpanel. Foto Erik Holmström.

Villa Jonsson är en modernistisk villa uppförd på Tallbacken i **Skövde** 1960–61. Den ligger i samma område som ovan nämnda Villa Tesdorpf och har liknande drag. Dess panelklädda, brunlaserade övervåning kragar ut över en spritputsad suterrängvåning. Huset omramas av tallar och vänder sig från gatan, och får mot trädgården två fulla våningar. Arkitekt var Jørgen Lorenzen. Foto Erik Holmström.

Bostadskvarteren Tegen och **Skärhagen** är belägna i södra delen av **Uddevalla**. De uppfördes under perioden 1935–1940 och ritades av flera arkitekter. De är goda exempel på 1930-talets funktisarkitektur med sina ljusa putsade fasader och trapphus som markeras med glaspartier i fasaden. I kvarteret Skärhagen har husen på typiskt vis en indragen övervåning.
Foto Tomas Brandt.

På Brödragatan i **Göteborg** ligger en samling funktionalistiska **radhus** och parhus uppförda under 1930- och 40-talet. De flesta av dessa tidstypiskt slätputsade byggnader i två till tre våningar ritades av arkitekt Ingrid Wallberg, en av de verkliga funktispionjerna. Området utgör en unik, enhetlig miljö som helt präglas av funktionalismens ideal.
Foto Carina Carlsson.

I **Tibro** byggdes bostadsområdet **Brittgården** mellan 1959–69 för att möta det ökade behovet av bostäder till arbetare inom möbelindustrin. I området, som ritades av Ralph Erskine, finns såväl radhus som flerbostadshus. De senare förekommer i olika former och höjder, några med loftgång, andra med trapphus. Området är »ett litet samhälle i samhället« – och skapat med traditionella svenska byar som förebild.

Foto Thomas Carlquist.

Nya centrum med många funktioner

q

Stadsdelen **Sjöbo** i **Borås** planerades som en grannskapsenhet och byggdes ut i två etapper mellan cirka 1935–1940 samt 1950–1965. I områdets mitt ligger Sjöbo torg, ett välbevarat exempel på det stadsbyggnadsideal som växte fram i Sverige under efterkrigstiden. Torget kantas på typiskt sätt av ett punkthus i tolv våningar, men också av en skola, en kombinerad service- och bostadsbyggnad som gick under namnet »Medborgarhuset«. Punkthuset byggdes för AB Bostäder efter ritningar av arkitekt Nils Nordmark och stod färdigt 1957. Såväl volymer och tidstypiska mosaik- och kakelklädda fasadpartier finns bevarade. Som helhet är miljön en god representant för en centrumbildning i en större grannskapsenhet. Foto Fredrik Hjelm.

UNDER EFTERKRIGSTIDEN TOG kommunerna successivt ett allt större ansvar för att samordna gemensamma funktioner, som till exempel byggnadsplanering. General- och regionplaner skapades till stöd för en central planering. Kommunsammanslagningarna som skedde på 1950-talet syftade till att ge kommunerna ökade resurser för att bygga ut samhällsservice och bostäder. Industrin expanderade och människor flyttade in till städer och tätorter från landsbygden. Bostadsbristen var stor.

De centrumanläggningar som byggdes i Sverige med början under efterkrigstiden var en ny företeelse med bakgrund i detta ökade samhällsansvar. Idén bakom dessa centrum, som anlades i små orter eller i nya stadsdelar i städerna, hänger ihop med grannskapsenhetens stadsplaneideal. Varje grannskapsenhet skulle vara så pass stor att den kunde utgöra underlag för en centrumanläggning. Tanken var att mindre stadsdelar skulle innehålla det som behövdes för det dagliga livet. Den så kallade ABC-staden var en annan stadsplaneidé som avsåg ett område som innehöll Arbeta, Bostad och Centrum, allt i en och samma stadsdel. Precis som i grannskapsenheten eftersträvade man levande stadsdelar för att främja gemenskap mellan de boende. Bostadsområdena skulle inte bara fungera som sovstäder, var tanken.

En centrumanläggning har flera funktioner. De utgör mötesplats av offentlig karaktär, med en kombination av samhällsservice och kommersiell verksamhet som samlats kring ett torg. Här kan till exempel kommunkontor och bibliotek samsas med vårdcentral, tandläkare, apotek, bank, affärer, caféer och restauranger. Inte sällan markerades de nya torgen med ett högt hus, ett slags utropstecken i stadsbilden. Exempelvis gjordes detta på Axel Dahlströms torg i Göteborg och vid Sjöbo torg i Borås.

Eftersom de sammanslagningar som gjordes under 1950-talet inte ansågs tillräckligt omfattande, så genomfördes fler förändringar på detta område under de två följande decennierna. Syftet med den så kallade kommunblocksreformen var att, ännu mer än tidigare, skapa centralorter där den kommunala administrationen skulle husera. Denna reform kom att resultera i en rad nya kommunhus med flera funktioner. Ett typiskt exempel på detta är Centrumhuset i Götene från 1974, där samhällsservice och kultur inrymts i en och samma byggnad.

Många centrumanläggningar smyckades av konst som finansierades via den så kallade enprocentsregeln. Denna regel, som dock inte tillämpas i alla kommuner, innebär att en procent av kostnaden för ett byggprojekt används till konst. Projekten kan lika gärna gälla byggandet av ett flerbostadshus, en skola eller ett sjukhus. Regeln antogs av riksdagen redan 1937, och den bottnar i den demokratiska tanken om att alla ska ha möjlighet att uppleva konst i närmiljön.

Anni Bergström och Carina Carlsson

Det åtta våningar höga **Sparbanks-huset** från 1965 är ett dominerande inslag i stadsbilden i norra delen av **Ulricehamn**. Förutom den höga bostadsdelen finns en lägre länga med bank- och butikslokaler. Hela kvarteret utgör ett kommersiellt centrum med torg, parkeringsplatser och affärer. Byggnaden är ett tidstypiskt exempel på 1960-talets centrumanläggningar. Foto Karin Lundberg.

Bagges torg i Lerum vänder intressant nog ryggen mot den intilliggande järnvägsstationen. När invigningen av torget skedde 1959 stod bilen för framtiden, inte järnvägen. I byggnaderna som ramar in torget finns kommunhus och butiker men också bostäder, eftersom inflyttningen till orten var omfattande. Kommunhuset är högre och har ett mer centralt läge än de övriga byggnaderna. Foto Carina Carlsson

Tanken med **Gothenburg** kommunhus, **Centrumhuset**, var att samla samhällsservice och kultur i en och samma byggnad. Här finns sedan 1974 bland annat kommunförvaltning, bibliotek, bio och folktandvård under samma tak. Byggnaden uppfördes i samband med att de stora kommunsammanslagningarna genomfördes i hela landet, och behovet av nya lokaler för kommunförvaltningarna var stort på många håll. Centrumhusets arkitektur pendlar mellan att vara öppen och inbjudande. Arkitekten ville med hjälp av de tunga tegelmurarna skapa en känsla av trygghet och bestående värde. Formspråket är varierat, där stora släta ytor bryts av med runda former, och flera volymer har fogats samman till en helhet. Centrumhusets olika funktioner kan i viss mån urskiljas i exteriören, där kommunförvaltningens kontorsutrymmen tydligt framgår, liksom samlingshall och café. Arkitekt var Hans-Erland Heineman.

Foto Ulf Larsson.

Fyrkanten från 1971 i Vargön i **Vänersborgs** kommun inrymmer bibliotek, idrottshall, kafé och samlingsrum med mera. Byggnaden ligger i souterrainläge och delar av fasaderna är uppglasade. Längs det platta takets sidor löper en kopparklädd sarg som ytterligare accentuerar den låga, horisontella och fyrkantiga karaktären. Fyrkanten är ett välbevarat exempel på det tidiga 1970-talets arkitektur.

Foto Marie Odenbring Widmark.

Stadsdelen Högsbo-
torp i **Göteborg**
(1951–55) planerades
som en grannskapsen-
het med **Axel Dahl-
ströms Torg** i centrum.

Byggnaderna kring
torget, som ritades
av duon Brolid och
Wallinder, består av
ett högt punkthus och
flera lägre byggnader.

I medborgarhuset
vid torgets ena sida
inrymdes bibliotek och
samlingsal med mera.
Torget är typiskt för de
centrum som skapa-
des i 1950-talets nya
bostadsområden.

Foto Sanja Peter.

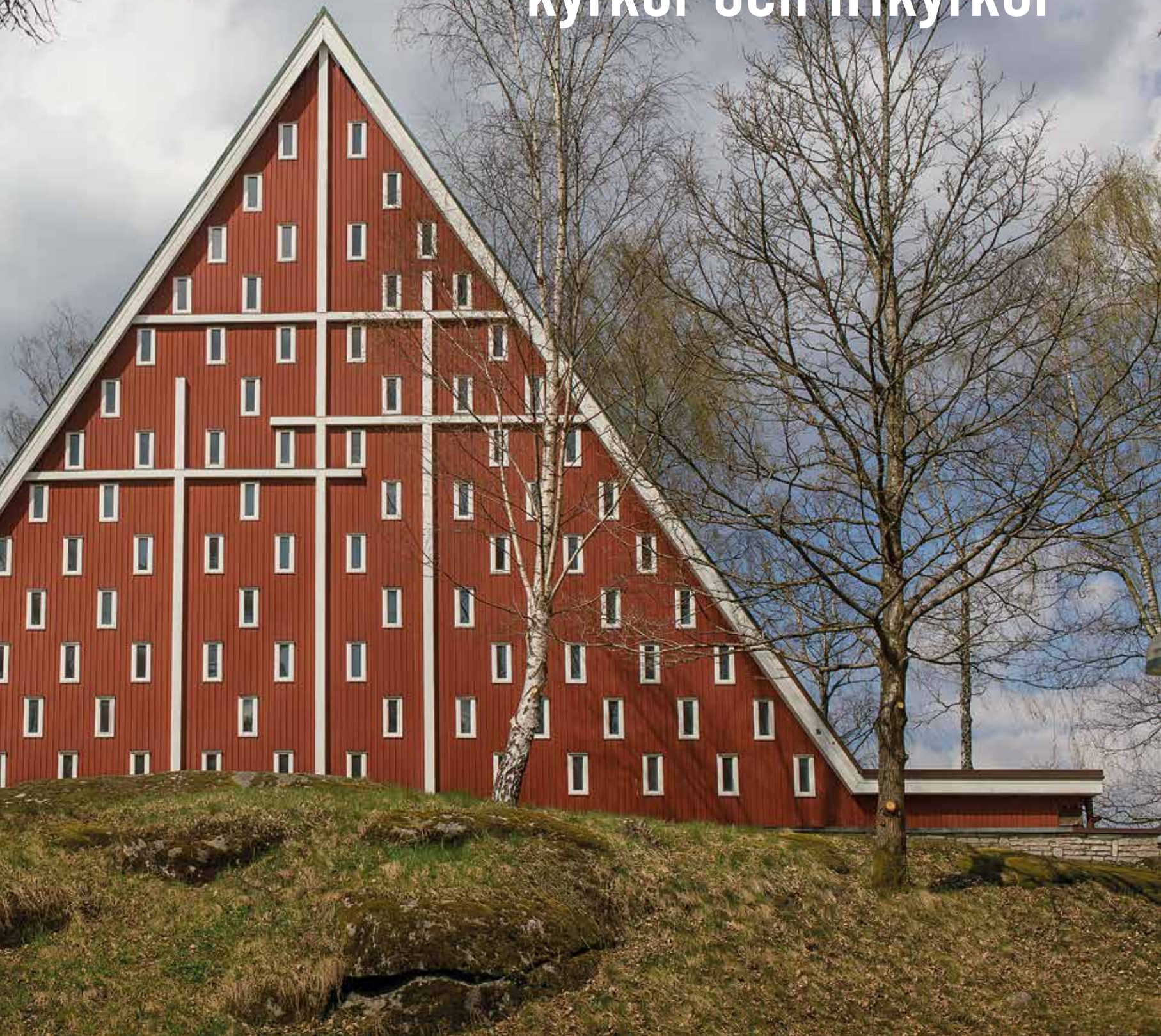

Sjöbo kyrka är en stadsdelskyrka i **Borås** från 1962, uppförd efter Holger Jensens ritningar. Kyrkan präglas framför allt av de branta takfallen och gavelfasadeerna som domineras av smala korsformationer mot väster och många små fönstergluggar åt öster. Ett intressant inslag är atriumgården, ett slags element som blev allt vanligare i olika typer av arkitektur från den här tiden. Stilen är definitivt modernistisk, men de rödmålade fasaderna med vita detaljer anknyter till äldre traditioner, liksom kyrkorummets indelning i tre skepp.

Foto Ola Eriksson.

Modernismens begravningsplatser, kyrkor och frikyrkor

Älvängens kyrka, (Ale kommun), från 1970 uppfördes som vandringskyrka, vilket innebär att det var en lätt flyttbar, tillfällig kyrka. Ofta byggdes kyrkor som dessa i nya stadsdelar för att Svenska kyrkan snabbt skulle kunna starta upp sin verksamhet. Kyrkan i Älvängen kom emellertid att permanentas på platsen med åren. Den tillverkades av Oresjö sektionshus AB i Småland, och är en av få vandringskyrkor som är i bruk idag.
Foto Marie Odenbring Widmark.

Loo missionskyrka i Alingsås kommun uppfördes 1965–66 efter ritningar av arkitekt Stig Florén. Byggnaden präglas av det branta pulpettak och av kontrasten mellan de tegelröda gavlarna och den ljusa framsidan, vars fasad genombröts av höga fönsterslitsar. Kyrkan är en god representant för modernismens kyrkor.
Foto Anni Bergström.

Bengtstors missionskyrka är en av ett femtiotal kyrkor ritade av Karlstadsarkitekten Janne Feldt. Den invigdes första advent 1958 och gavs en förhållandevis djärv arkitektur, där delar av den bärande betongkonstruktionen är väl synlig i fasaden. Byggnadens framsida ger med sina långsmala fönsterinsläpp i glasbetong närmast associationer till en dåtida radioapparat.
Foto Lars Bergström.

DET MODERNA SAMHÄLLET innebar stora förändringar och nya stora utmaningar även för Svenska kyrkan. I januari 1952 trädde 1951 års religionsfrihetslag i kraft. Den innebar att man fritt kunde utträda ur Svenska kyrkan utan att behöva ingå i något annat samfund. Som en följd av detta och samhällsutvecklingen i stort kom Svenska kyrkan att lägga stor vikt vid förnyelse av såväl gudstjänstliv som församlingsarbete. Efterkrigstiden blev i Sverige som i övriga Västeuropa en tid av intensivt kyrkobyggnad i de expansiva områdena i städernas utkanter.

Mellan åren 1945 och 2000 byggdes i Sverige cirka 700 kyrkor vilket var den största omfattningen sedan 1800-talet. De moderna kyrkoanläggningarna bestod inte bara av själva kyrkan utan också av utrymmen för andra funktioner, till exempel församlingssalar, ungdomslokaler, kontor, förskolor, kök etcetera. Det betonades att gudstjänstlivet bara var en sida av vad kyrkan ville vara, det vardagliga församling livet trädde alltmer i förgrunden. Ambitionen var en vardagskyrka, en mötesplats för församlingsmedlemmarna.

Kyrkobyggnaderna kom inte sällan att ritas av arkitekter med lokal och regional anknytning. Nya former och material möjliggjorde många gånger djärva och nyskapande formspråk speciellt genom betongens införande. Lextorpskyrkan i Trollhättan, Betlehemskyrkan i Göteborg samt Sjöbokyran i Borås visar prov på detta.

På 1960-talet kom en helt ny kyrkobyggnadstyp att uppföras, de så kallade vandringskyrkorna. Vandringskyrkorna var monteringsfärdiga byggnader i enkla material, tänkt att användas tillfälligt i en nybyggd stadsdel i väntan på en permanent kyrkobyggnad. Älvängens kyrka i Ale kommun är ett exempel på en sådan, byggd 1970. Den är ovanlig på så vis att den permanentades och aldrig kom att flyttas därifrån.

När det gäller frikyrkorna och deras arkitektur kunde man tidigare med lätthet se skillnaden mellan dessa och Svenska Kyrkans byggnader, men efter 1950 har skillnaden mellan de olika samfundens kyrkobyggnader blivit väsentligt mindre. De nya missionskyrkorna har utvändigt en mer kyrklig karaktär, ofta med brant tak och smala höga fönster. Men de gavs också mer djärvt modernistiska former – detta gäller till exempel missionskyrkorna i Bengtsfors samt Loo i Alingsås kommun.

Den ständiga tillströmningen av arbetskraft till städerna och dess industrier innebar att stadskyrkogårdarna började bli fullbelagda, och utvidgningar kom att genomföras på många begravningsplatser där så var möjligt. Skogskyrkogårdar med minneslundar och urngravfält där topografin togs till vara var en ny kyrkogårdsform som gjorde sitt inlägg. Nya stadskrematorier och kapell anlades på flera håll, till exempel i Borås där Sankt Sigfrids krematorium med fyra vidbyggda kapell byggdes under 1940-talet. Ett annat exempel är krematoriet från 1956 på Håjums begravningsplats i Trollhättan.

Karin Lundberg

Sankt Sigfrids griftegård med kapellkrematorium anlades och uppfördes i **Borås** under 1940-talet. Denna vidsträckt anläggning med karaktär av skogskyrkogård ritades av stadsarkitekten Harald Ericson, upphovsman till ett flertal funktionalistiska byggnader på orten. I östra hörnet ligger krematoriet med sina fyra kapell: Hoppets, Uppståndelsens, Minnets och Evighetens kapell. Bilden visar Uppståndelsens kapell. Byggnadskomplexet är ett högklassigt exempel på sin tids arkitektur, inte minst på grund av de omsorgsfullt utformade snickerierna och detaljerna. Anläggningen är välbevarad såväl ut- som invändigt och har ett betydande kulturhistoriskt värde, också ur ett nationellt perspektiv.

Foto Ola Eriksson.

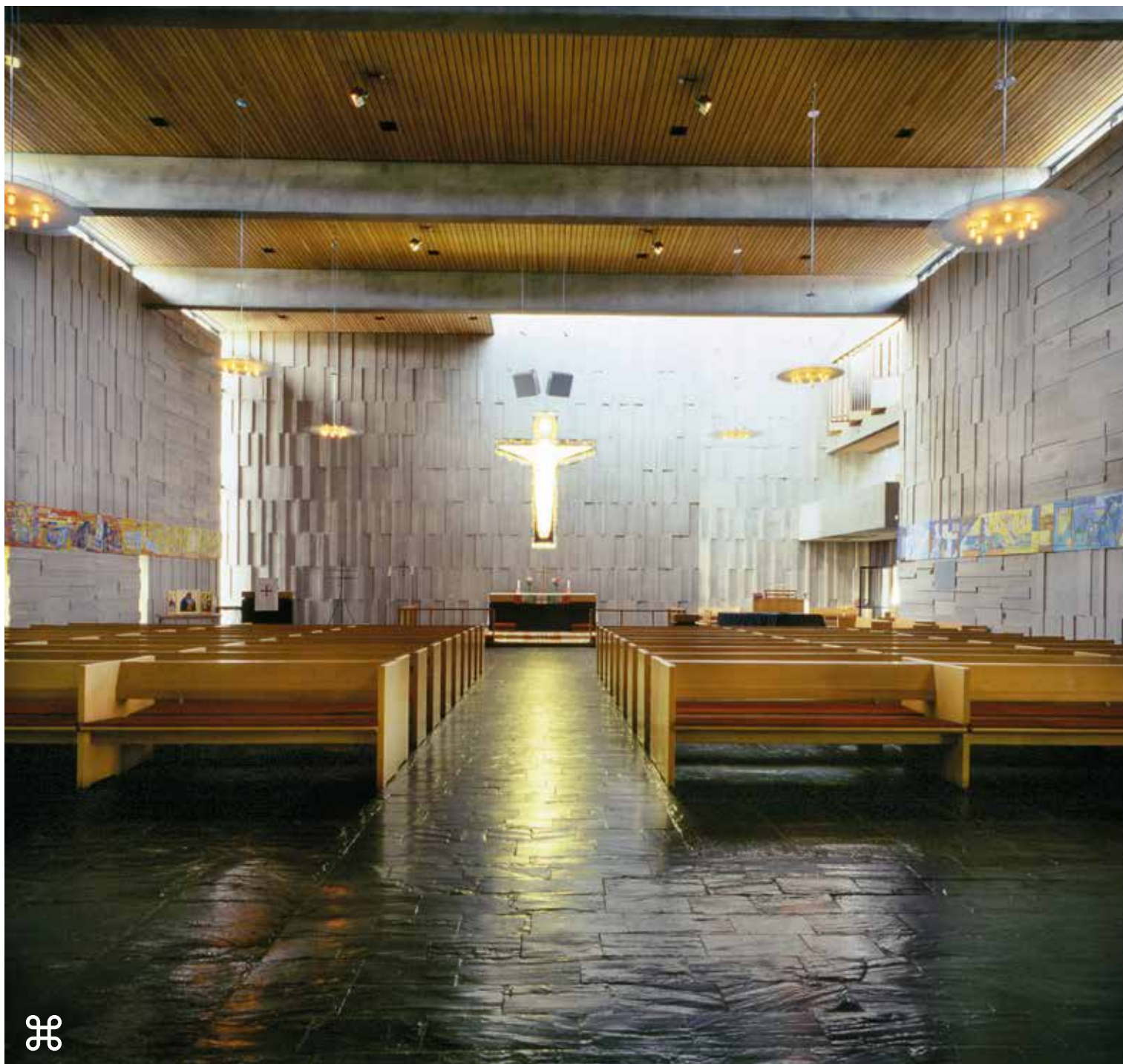
Kvastekulla kapell nära **Partille** ligger inom **Kvastekulla griftegård**, som bildar ett väl gestaltat parklandskap med kyrkogård, minneslund, odlad mark samt dammar och bäckar. Griftegården invigdes 1959, kapellet stod klart först 1963. Kapellets spetsiga tak sticker upp som en fena i miljön, den bildar ett landmärke tillsammans med klockstapeln i betong.

Foto Carina Carlsson.

Betaniakyrkan i Väsås är en av **Skövde** kommuns allra bäst bevarade modernistiska byggnader. Den ritades 1953 av Stig Morud, och innehåller samlingslokal, expedition och en tvårumslägenhet. Exteriören har mycket tidstypiska drag och detaljer såsom fasader klädda i ljus ädelputs, burspråk i kopparplåt och entréparti med tegelomfattning och pardörrar i etsat glas.

Foto Ulf Larsson.

Högsbo kyrka är en stadsdelskyrka i **Göteborg**, uppförd år 1964 nära Axel Dahlströms torg. De sammanlänkade byggnadskropparna – kyrka och församlingslokaler – har fasader i betong med mycket grov frilagd ballast. Exteriört har den ett tungt och slutet uttryck, medan kyrkorummet bland annat präglas av färgrika verk signerade av konstnärerna Knut Irwe och Christina Westman. Det fyra meter höga krucifixet av glasmosaik betyder mycket för karaktären, liksom de massiva, mönstrade väggarna av betong.

Foto Staffan Westergren.

Håjums begravningsplats i Trollhättan är en stor och kuperad skogskyrkogård med varierad rumslighet. I väster ligger en äldre del från 1913, i öster ligger kapellkrematoriet och själva skogskyrkogården från 1956. Krematoriet och de båda kapellen, Hoppets och Ljusets kapell är ritade av arkitekt Åke Porne. De har en funktionalistisk, sparsmakad utformning som samverkar med enkelheten och kärvheten hos det närmast omgivande landskapet med träddungar och spegeldamm, formgivna av stadsträdgårdsmästare Artur Hermansson.
Foto Carina Carlsson.

Betlehems kyrkan i Göteborg ingår i en stor, kompakt tegelbyggnad som byggdes 1963–66. Förutom kyrkan, som ritades av Johannes Olivegren, innehåller byggnaden också en ungdomsgård, ett hem för äldre, lägenheter, kontor, butiker och ett stort garage. Huvudfasaden mot Vasagatan domineras av ett rosettfönster i betong. Entrén under fönstret leder upp via en trappa och mörka korridorer till ett kyrktorg med församlingslokaler.
Foto Sanja Peter.

Sankt Lukas kyrka ligger på berget Billingen i **Skövde**. Den uppfördes år 1970 och ingår som en del i hotell- och fritidsanläggningen Billingehus. Den har formen av en spiralvriden snäcka, där den uppsvingda ytterändan i väster bildar klocktornet. Från kyrkorummets breda korfönster är utsikten milsvid. Kyrkan och den välbevarade inredningen är ritad av arkitekt Hans-Erland Heineman.

Foto Erik Holmström.

Lextorpskyrkan i **Trollhättan** uppfördes 1973 som stadsdelskyrka tillsammans med övrig bebyggelse i det storskaliga bostadsområdet. Lextorpskyrkan är på tidstypiskt vis sammanbyggd med ett församlingshem och har en kringbyggd innergård. Kyrkan är ovanligt nog gjuten i en enda form som först fylldes med sten. Fasaderna är täckta av frilagd ballast, en vanlig teknik vid denna tid. Arkitekten Karl-Erik Ydeskog har placerat fönstren så att man upplever det som att taket svävar. Kyrkan har höga arkitektoniska värden och är välbevarad såväl ut- som invändigt.

Foto Marie Odenbring Widmark.

Samhällsservice och teknisk försörjning

På tolv turkosa, högresta betongben och en centralt placerad trapphuspelare vilar en blänkande cistern klädd i emaljerad plåt. Ritningarna till **vattentornet i Biskopsgården** på Hisingen i **Göteborg** signerades av Nils Einar Eriksson år 1957. Det är ett av alla de lekfullt formgivna vattentorn som uppfördes i anslutning till 1950-talets nya bostadsområden. Foto Ylva Blank.

TEKNISKA LANDVINNINGAR under 1800-talets senare del lade grunden för viktiga samhällsförändringar. Stadsgas, elektricitet, telegrafi och telefoni var centrala delar av den infrastruktur som var en förutsättning för det moderna samhällets framväxt, liksom vattenförsörjning och hantering av avloppsvatten. Gasverk, elektricitetsverk och vattenverk började anläggas, vattentorn sköt i höjden och ledningar för elektricitet och telefoni avtecknade sig mot himlen. Ångmaskiner ersattes efter hand av elektriska motorer och levande ljuslågor ersattes av glödlampor. För att producera elektrisk ström byggdes vattenkraftverk och i distributionsnäten uppfördes transformatorstationer.

Olika typer av samhällsservice och teknisk försörjning blev en förutsättning för industrins utveckling under 1900-talet, men i lika hög grad en oundgänglig faktor i den sociala utveckling som präglade seklet. Vattenkraftverken blev större och effektivare, och i Göta älv anlades under 1920- och 40-talen vattenkraftstationer i Lilla Edet och Trollhättan, Hojums kraftstation. I Göteborg ersattes äldre, uttjänta gasklockor åren 1932–33 med en ny gasklocka i Gullbergsvass, då stadens högsta byggnad. Ledningsnäten för elektricitet och telefoni utvecklades och blev rikstäckande, rinnande vatten i bostäder började installeras och reningsverk för avloppsvatten anläggas.

I och med en högre levnadsstandard, ökad konsumtion och 1950- och 70-talens kommunsammanslagningar, då mindre kommuner slogs samman till större, ökade ständigt behoven av tekniska förbättringar. Byggnadsverken som uppfördes för att svara mot de stegrade behoven blev med tiden allt större, och har i många fall kommit att uppfattas som tydliga landmärken eller utropstecken i landskapet. Särskilt tydliga landmärken utgör de vattentorn som bland annat uppfördes i Göteborgs nya stadsdelar, som Biskopsgården och Guldheden, men även i mindre orter som Stenstorp. Även värmecentraler kom i hög grad att utgöra modernistiska utropstecken, ofta byggda och samkomponerade med bostäder och andra kommunaltekniska verk, som »Tratten« i västra Frölunda i Göteborg från tidigt 1960-tal och de cirka tio år yngre »Diamanterna« (vattentorn och värmeverk) i stadsdelen Lextorp i Trollhättan.

Ulf Larsson

Det före detta **municipalhuset** i Nossebro, (**Essunga** kommun) är ett byggnadskomplex bestående av fyra sammanbyggda delar från 1936–37. Ursprungligen ingick brandstation, polisstation, tvättstuga och municipalkontor med mera i anläggningen. Idag har de ursprungliga funktionerna ersatts av nya verksamheter, men mycket av byggnadens ursprungliga karaktär finns kvar.

Foto Ulf Larsson.

Guldhedens vattentorn i **Göteborg** är ett välkänt landmärke, men också en byggnad omtyckt för sin servering som invigdes samma år som tornet togs i bruk, år 1953. Tornet började byggas 1951 i syfte att förse Guldheden och Johanneberg med färskvatten. Uppå i serveringen är utsikten milsvid. Här pryds väggarna av en 32 meter lång väggmålning med olika motiv från staden.

Foto Sanja Peter.

De som närmar sig **Trollhättan** söderifrån med bil möts av ett **vattentorn** och ett **värmeverk** som står strax intill riksväg 45. De kallas för **Diamanterna**, namngivna efter vattenreservoaren av blå plåt som bärs upp av betongpelare likt en diamantinfattning. Tillsammans utgör anläggningarna ett välkänt landmärke med avgörande betydelse för stadens el- och vattenförsörjning.
Foto Marie Odenbring Widmark.

Den före detta **brandstationen** i **Svenljunga** från 1942 är centralt belägen mitt emot kyrkan. Här arbetade som mest 27 deltidsanställda brandmän. Byggnaden har en garagedel i sten och på klassiskt vis ett torn för torkning av slangar. Denna välbevarade station, som var i bruk till 1995, har en tidstypiskt funktionalistisk utformning med slätputsade fasader och fönster utan spröjs.
Foto Karin Lundberg.

Under andra världskriget uppfördes relativt få nya byggnader, men **Hojums vattenkraftstation** från 1943 är ett undantag. Den fick ett enkelt utförande och ligger nedsprängd i berget för att skyddas mot flyganfall. För att få liten målyta har maskinhus och vattenintag pressats samman och täckts med ett »bombtak«. Det som syns i **Trollhättans** älvlandskap är själva vattenintaget, en ganska liten byggnad som är klädd i granit.
Foto Astrid Bäckman.

De så kallade kaplanturbinerna var helt nya på 1920-talet, och krävde högt i takt när **vattenkraftstationen i Lilla Edet** skulle uppföras. Den ritades av Erik Hahr och byggdes till stora delar i betong. Stilmässigt är den en blandning mellan 1920-talets klassicism och funkisstilen som strax skulle ta vid. Kraftverket ligger i Göta älv där den passerar genom Lilla Edet, i en kulturmiljö med spännande byggnader och konstruktioner, byggda under mer än fyrahundra år.

Foto Rikard Bruzelius.

Uddevalla Brandstation är ett komplex i flera delar, uppfört under perioden 1958–59. I den centrala delen finns garage och kontor, medan flygeln bland annat innehåller personalrum. Ett slangtorn i motsvarande tio våningar är löst fogad till de övriga byggnaderna. Stationen är välbevarad och ett gott exempel på de omfattande välfärdssatsningar som gjordes under 1950-talet.

Foto Tomas Brandt.

Borgunda vattenverk i **Falköpings** kommun uppfördes i slutet av 1950-talet. Det blev en viktig knutpunkt i den vattenförsörjningsanläggning som från och med 1960 skulle komma att förse Skövde, Falköping och Skara med dricksvatten från Vättern. Vattenverket är utformat i en återhållen modernistisk stil som präglar många kommunaltekniska verk från denna tid.

Foto Ulf Larsson.

Kommunikationer – att färdas och frakta under 1900-talet

Gamla Svinesundsbron i **Strömstads** kommun började byggas 1939. Arbetena försenades av andra världskrigets utbrott och först 1946 stod den klar. Den är ovanlig eftersom spannen som bär konstruktionen är av traditionella stenvälv, medan bågen över vattnet byggdes modernt i armerad betong. Bron innebar att Norge fick modern vägstandard i sin förbindelse söderut med Europa. Den ersattes som huvudbro av nya Svinesundsbron 2005.

Foto Tomas Brandt.

OM JÄRNVÄG OCH SJÖFART var 1800-talets signum tack vare ångmaskinen, blev 1900-talets motsvarigheter utbyggnaden av landsvägstrafiken och det helt nya kommunikationsmedlet flyg. Men järnvägen har givetvis också fortsatt att spela en viktig roll under 1900-talet, inte minst gällande persontrafiken före bilismens verkliga genomslag på 1950-talet. En av de viktigaste förändringarna för järnvägarna under 1900-talet torde ha varit elektrifieringen av driften. Redan på 1910-talet elektrifierades Malmbanan i norr, 1925 kom turen till Västra Stambanan och under 1960-talet togs de sista ångloken ur drift när järnvägens elnät byggts ut. En stor del av järnvägens byggnader var uppförda redan på 1800-talet eller före den här aktuella perioden, och endast enstaka märkesbyggnader tillkom under 1930-talet och senare, till exempel Falköpings Central i renodlad modernistisk funktis.

Det är i stället landsvägstrafiken som vuxit från obetydlighet till närmast dominerande färd sätt i Sverige. Flera faktorer har bidragit – byggandet av bättre vägar med permanentade beläggningar (sten, asfalt, betong) lättillgängliga drivmedel (bensin, diesel) och inte minst färdmedlens utveckling från experimentella försöksmaskiner till långt specialiserade fordonstyper. Allt detta har genererat byggda miljöer som tidigare inte hade förekommit.

I takt med att bilismen blev mer än en idrottsgren för välbeställda och tillgänglig även för en större del av befolkningen, växte och förbättrades vägnätet. Anläggningar som serviceverkstäder och bensinstationer byggdes i stor mängd under 1930-talet i städer och på landsbygden och med dem kom nya byggnadstyper, specialiserade för verksamheten.

Införandet av lagstadgad semester på 1930-talet och senare efterkrigstidens förbättrade ekonomi innebar att resandet med bil ökade, ofta på bekostnad av järnvägs- och sjötrafiken. Vägnätet klassificerades i riksvägar och länsvägar på 1940-talet, och från omkring 1950 byggdes nu under ett kvartssekel motellen vid de större vägarna, ofta efter amerikanska förebilder. Motellen var

liksom bensinstationerna inte belastade med några traditionsbundna regler för hur de skulle se ut, och anläggningarna gavs därför gärna en modern och ibland iögonfallande framtoning. I Västra Götaland finns alltså flera exempel på periodens framtidsinriktade kommunikationsbyggande, även om rationaliseringar och det ökade tempot i resandet medfört att många anläggningar hunnit läggas ned och försvinna. Och då har ändå inte flygets infrastruktur berörts.

Genom landsvägs- och sjötrafikens ökade intensitet och dimensioner byggdes högbroar som före 1930 var mycket sällsynta. Även byggandet av tunnlar blev en viktig del i utökningen av vägnätet, framför allt från och med 1960-talet. För att ersätta den alltmer tätande genomfartstrafiken i de centrala delarna av Göteborg byggdes Tingstadstunneln 1961–68. Under tiden hade också den så kallade Jerikotunneln på E3 (nu E20) vid Lerum tagits i bruk 1963. Andra exempel är Kärratunneln i Uddevalla (1976, RV 44) som togs i bruk under 1970-talet, liksom Gårdstens-tunneln i Göteborg (1978).

Eriksbergskranen i Göteborg och hamnkranen i Åmål är exempel på bevarade symboler för den i länet betydelsefulla varvsindustrin och sjöfarten. Under 1900-talet utvecklades Sverige till en av världens ledande varvsnationer. Än i dag är hamnen i Göteborg Skandinavien största, trots att den omfattande fartygsproduktionen havererade under 1970-talet. Sedan andra världskriget har handelsvolymerna ökat stadigt till exempel när det gäller olja, trävaror och kontainergoods av olika slag.

De mindre inlandshamnarna i Lidköping, Vänersborg och Åmål har varit sammanknutna med Västerhavet via Göta Älv ända sedan 1800-talet. Här har betydligt mindre volymer hanterats än i Göteborg, men de har lokalt sett varit av stor betydelse för orternas näringsliv och utveckling, och är så på många håll fortfarande.

Thomas Carlquist

Järnvägsstationen i Falköping uppfördes 1934–35 efter ritningar av SJ:s chefsarkitekt Birger Jonson. Stationen var med sina ljusa putsade fasader och speciella fönsterplacering i grupper om tre den första stationen i landet som utfördes i renodlad funktionalistisk stil. Väntsalen med kalkstensgolv och originalsoffor är sig i stort sett lik sedan tiden då den byggdes.
Foto Thomas Carlquist.

När **Älvsborgsbron** invigdes 1966 var den landets längsta bro. Den har sex körfält och är en så kallad hängbro som sträcker sig från Sandarna på fastlandet till Färjenäs på Hisingen. Idag är denna bro ett av **Göteborgs** viktigaste landmärken, särskilt för den som närmar sig staden västerifrån.
Foto Sanja Peter

Shellmacken på Djurgårdsplatsen i **Göteborg** byggdes efter ritningar av Stig Henrik Lundgren 1971. Den är ett sent exempel på hur bensinföretagen uppförde annorlunda byggnader som stack ut, som en slags marknadsföring i byggnadsform. Just denna mack är unik på så sätt att de fem skärmtaken är upphängda i ställinor från en pylon, vilket frigör körytorna från hindrande stöd. Dessutom bildar taken en solfjäderform som anspelar på snäckskalet i bensinkedjans logotyp.
Foto Thomas Carlquist.

Motellen växte fram i takt med den ökande bilismen under tiden efter andra världskriget – bilismens »guldålder«. Det som från början skulle heta **Gullkrokens Motell** i **Karlsborgs** kommun började byggas 1962 men blev klart först i början på 2000-talet efter ett fyrtioårigt byggstopp. Exteriörerna har en tydlig 60-talsprägel med sina ljusgrå fasader av kalksandsten och inslag av trä, samt pulpettak av svart Eternit.
Foto Thomas Carlquist.

Brännebrona Gästis byggdes norr om **Götene** på Riksväg 6 (nuvarande E20), för att dels erbjuda service till bilister, dels fungera som konferenshotell. Ursprungligen var det en ganska enkel anläggning, men när det var dags att bygga till på 1970-talet, hade ägaren blivit inspirerad av amerikanska anläggningar av samma typ. Tillbygget kläddes med betongelement i olika former från ägarens egen cementfabrik, med dem blev byggnaden omöjlig att inte lägga märke till. Det blev ett sällsynt exempel på något som i USA kallades Googie architecture. Denna lekfulla stil spred sig längs vägarna i USA och förekom till exempel på bensinstationer och motell, alla med avsikten att sticka ut från mängden.

Foto Thomas Carlquist.

Hamnkranen i Åmåls djuphamn tillverkades av Århus maskinfabrik AS i Danmark och hamnade i Åmål 1966. Djuphamnen i Åmål är belägen söder om stadens centrum och är troligen en av Vänerns mindre för nyttotrafik. Kranen – av typen vipparmskran – löper på ett spår längs kajen, och kan lyfta fem ton. Foto Lars Bergström.

Lottutkiken på Smögenön i **Sotenäs** kommun är högt placerad med överblick åt norr, söder och väster. Den uppfördes i mitten på 1930-talet och är sammanbyggd med en äldre utkik. Själva utkiksbyggnaden står på en konstruktion av armerad betong. Lottsyrket, som ofta ärvdes från far till son, var dåligt betalt och kombinerades inte sällan med fiske.

Foto Lena Emanuelsson.

Spår från andra världskriget och kalla kriget

I Säve på Hisingen i **Göteborg** finns två **underjordiska hangarer**, omfattande 22 000 kvadratmeter respektive 8 000 kvadratmeter. Bergrummen byggdes vid Göta Flygflottillj och var ursprungligen hemliga. Det mindre invigdes 1942 och tros vara världens första flyghangar under mark. År 1955 invigdes det större bergrummet, som konstruerades för att vara atombombsäkert i kalla krigets tidsanda. Idag används det senare som militärhistoriskt museum – **Aeroseum**. Foto Jörgen Nilsson.

SEDAN 1900-TALETS BÖRJAN hade det svenska försvaret haft sin organisation knuten till regementen i anslutning till rikets städer, och försvarets geografiska indelning hade flerhundraåriga anor. De regementen som byggdes upp då präglas ofta av sekelskiftets estetik med inslag av nationalromantik och jugendstil, och med en planering strikt efter en traditionell militär organisation med en kaserngård och byggnader som flankerar densamma. De militära övningarna hölls på närbelägna markområden som staten köpt in för ändamålet.

Vi hade vid modernismens inträde en över hundraårig period utan utländsk trupp på svensk mark, och de anläggningar som fram tills dess fanns för rikets försvar vid sidan av regementena var ytterst enkla. Detta förändrades drastiskt år 1935 då Tyskland först invaderade Polen och därefter intog resten av Europa, inklusive våra grannländer Danmark och Norge. Den långa gränsen mot Norge ställde höga krav på det svenska försvaret att bygga upp system för gränsbevakning. Samtidigt skulle försvaret även vara starkt för att skydda hamnar och vår kust från invasion från haven. Perioden mellan 1939 och 1945 kallas beredskapstiden, och spåren från dessa år syns på många håll i länet, exempelvis i form av skyttevärn och stridsvagnshinder vid Parsetjärns skans i Dals-Ed, nära norska gränsen.

Mobiliseringen under början av andra världskriget innebar att stora behov fanns av förläggning av militärt manskap och befäl. I flera fall kom de tidigare militära mötesplatserna på landsbygden, som formellt förlorat sin funktion när kasernerna i städerna byggdes upp vid 1900-talets början, att åter komma till användning. I några fall fanns här de äldre logementsbyggnaderna kvar och kunde återutnyttjas medan det i andra fall fanns behov av att bygga upp nya förläggningar. De nya byggnader som uppfördes vid denna tid byggdes med regelstomme på en betongplintgrund eller en hel gjuten betongsockel. Fasaderna var enkla med locklistpanel och de invändiga väggmaterialen var masonit och andra skivmaterial av träfiber. Exempel på byggnader av detta slag finns fortfarande kvar på Backamo lägerplats nära Ljungskile, Tångahed i Vårgårda och Skatås i Göteborg.

Under årtiondena som följde efter andra världskriget, det vill säga under kalla kriget, byggdes en rad olika bombsäkra anläggningar som länge var hemliga för allmänheten. Det bergtrum på Hisingen som numera kallas Aerozeum var en sådan bergshangar, uppförd år 1955 för dåvarande Göta Flygflottilj.

Lars Rydbom

Backamo lägerplats i **Uddevalla** kommun invigdes som militär övningsplats redan under 1700-talet. Här finns byggnader från slutet av 1800-talet men också några enkla baracker från omkring 1940, då platsen fick viss militär betydelse. Backamo blev rikskänt 1945 för den så kallade baltutlämningen. Baltiska soldater som stridit på Tysklands sida och flytt till Sverige internerades på bland annat Backamo, och utvisades efter det att Sovjetunionen krävt att de skulle utlämnas. Byggnaderna från tiden fungerar som symboler för beredskapstiden, och inte minst för baltutlämningen.

Foto Lars Rydbom.

Parsetjärns skans är en försvarsanläggning i **Dals-Eds** kommun som byggdes under åren 1940–43. Skansen ingick i ett försvarssystem som under andra världskriget byggdes upp i Dalsland. Parsetjärn skulle försvara landsvägen från Norge och består av två skansar, belägna på både norra respektive södra sidan av vägen. Däremellan finns ett treradigt pansarhinder av stenblock. I befästingen ingår ledningscentral, skyddsrum och värn, bland annat det fullträffsäkra värn för kulsprutegevär som syns till vänster. Foton Marie Odenbring Widmark.

Skatås i Delsjöområdet i **Göteborg** är idag framför allt känd som motionsanläggning. Här fanns längre tillbaka i tiden torpet Skatås, och senare ett militärområde som anlades under beredskapstiden på 1940-talet. Barackerna uppfördes som reservbostäder av luftförsvaret, men när kriget var över 1945 kom området istället att användas som flyktingläger under en tid för överlevande kvinnor från de tyska koncentrationslägren. Flera av barackerna som byggdes på 1940-talet står kvar på samma plats idag och har kvar sin enkla karaktär. Foto Carina Carlsson.

Tånga hed i **Vårgårda** fungerade som militär övningsplats under perioden 1862–1962. Här finns byggnader från flera tider, bland annat ett soldathem från tidigt 1940-tal, som kallas **Tångahemmet**. Det kunde byggas tack vare donationer och användes av soldaterna till fritidssysselsättningar. Tångahemmet är kulturhistoriskt intressant, inte minst på grund av de bevarade takmålningarna från beredskapstiden i samlingsalen.

Foto Ola Eriksson.

En industrination på högvarv

På 1950- och 60-talen var det fler och fler som hade råd att köpa bil, och tiderna för bilindustrin var lysande. När **Volvos** nya fabrik i Torslanda i **Göteborg** invigdes 1964, var det Sveriges största industriområde. När området planerades utarbetades nya stadsplaner, godsjärnväg och energiförsörjning byggdes ut och nya trafikleder planerades; allt för att möta biltillverkarens behov. Några år senare byggdes även huvudkontoret, och en rad andra byggnader för bland annat undervisning. I huvudkontoret från 1967 fanns Sveriges första öppna kontorslandskap. Foton Volvos historiska arkiv.

INFORMATION

DET EKONOMISKT SETT oroliga 1930-talet följdes av andra världskriget. När freden inträdde år 1945 var många länder i Europa svårt sargade, och behövde lång tid på sig för återhämtning. Eftersom Sverige aldrig blev direkt indraget i kriget fanns ett stort försprång gentemot andra länder i slutet av 1940-talet. Vissa företag kunde till och med göra satsningar på nya fabriksbyggnader även under pågående krig, till exempel Algots i Borås, ABC-fabrikerna i Kungälv och Westerstrands Urfabrik i Töreboda.

Exporten till andra länder ökade snabbt under decennierna efter kriget, och den svenska industrin kom att utvecklas snabbare än någonsin förut. Metallindustrin blev mycket betydelsefull i städer som Göteborg, Uddevalla och Trollhättan, medan bland annat textilindustrierna och livsmedelsföretagen var viktiga längre österut i länet. Från och med 1960-talet började antalet arbetande inom tillverkningsindustrin successivt minska, samtidigt som de anställda inom den offentliga sektorn och de privata servicenäringarna ökade.

En del av den industriella tillväxten under efterkrigstiden hade sin grund i olika typer av strukturrationaliseringar. Avgörande för utvecklingen var den fortsatta automatiseringen inom olika branscher, som pågått allt sedan 1800-talet. Den innebar att antalet

sysselsatta minskade samtidigt som produktionen kunde öka tack vare effektivare maskiner. Produktionen specialiserades, effektiviserades och internationaliserades. Storstadsregionernas tillväxt gynnade i sin tur industrialiseringen av bygnadsindustrin som etablerade fabriker för tillverkning av monteringsfärdiga sektioner.

Volvo, som under efterkrigstiden växt till Nordens största industrikoncern, var den största arbetsplatsen i Göteborg. När Torslanda-verken invigdes år 1964 blev det en mönsteranläggning där tillverkningen skedde längs löpande band i stora hallar, och där kontorsbyggnaderna placerades avskilt i förhållande till fabriken. Nytt var att anläggningen uppfördes i ett planlagt industriområde. Detta till skillnad från 1930- och 40-talets industrimiljöer, som oftast växte fram som blandade kluster med diverse verksamheter i närheten av de befintliga industrierna från förra sekelskiftet.

Megaprojekt som Volvos industriella bygge vittnar om en bergfast tilltro till det moderna framsteget, till en ohejdbar ekonomisk tillväxt och materiell expansion. Det var inte ovanligt att större industrier fick avgörande betydelse även på mindre orter runt om i länet. Exempel på orter vars utveckling kom att hänga samman intimt med ett eller flera större industriföretag är Töreboda, Färgelanda och Nossebro.

I kvarteret **Bomullen** i **Alingsås** ligger en industribyggnad i utpräglad funktionalistisk stil. När den var helt nybyggd år 1946 inrymde den N. Mårtenssons gjuteri och mekanisk verkstad. De låga fönsterbanden, det platta taket och det rundade hörnet ut mot Lärkvägen gör byggnaden till ett spännande exempel på modernistisk industribebyggelse.

Foto Anni Bergström.

1973 års oljekris innebar att den högkonjunktur som inletts efter andra världskrigets slut bröts. Krisen fick omfattande konsekvenser på många håll i samhället, inte minst för de västsvenska industrierna. För att sänka kostnaderna flyttade många företag sin tillverkning utomlands, bland annat inom textilindustrin, och arbetslösheten ökade. Också varvsindustrierna i Uddevalla och Göteborg drabbades hårt när efterfrågan på oljefartyg försvann i och med krisen. Flytten till låglöneländer pågår än idag, om än i betydligt mindre omfattning. Numera exporterar vi många typer av produkter, och industrin har gått till att specialiseras inom färre områden. I Västsverige hör till exempel bil- och transport-

industrin med underleverantörer till de viktigaste arbetsgivarna inom tillverkningsindustrin. Detta till skillnad från den bredd av småindustrier som blomstrade vid seklets mitt – till exempel producerades fritidsutrustning, porslin, skor, trappor och taktegel inom det som idag utgör Västra Götaland.

Sanja Peter och Carina Carlsson

Eriksbergskranen från 1969 på Hisingen i **Göteborg** är den enda bevarade av sitt slag. Denna 80 meter höga kran användes ursprungligen vid byggandet av stora fartyg med en vikt av uppemot 500 000 ton, men fungerar numera mest som en Göteborgssymbol utan annan funktion. Kranen fick en kort karriär eftersom varvsindustrin drabbades av kris under 1970-talet, och 1979 lades Eriksbergsvärdet ned. Foto Sanja Peter.

Denna industribyggnad uppfördes i **Borås** 1944 för **Algots**, som då var landets största konfektionsföretag med 650 anställda. Stilen är en slags anspråkslös tegelfunkis, ibland kallad nyrealism, men byggnaden sticker ändå ut i närområdet tack vare sitt väl synliga torn. Byggnaden är en viktig och relativt välbevarad symbol för textilstadens verkliga guldålder. Foto Ola Eriksson.

Westerstrand & Söner Urfabrik grundades 1906 i **Töreboda**. Från början fungerade det som ett ordinarie urmakeri, senare övergick man till att tillverka bland annat torn- och stationsur. Väggar och pendyler blev viktiga produkter på 1930-talet. Företaget är också känt för sina tidur till idrottshallar. Fabriksbyggnaden i funktionalistisk stil uppfördes 1941. Huvudmotivet är det centrala klocktornet, resten av fabriken är mer anspråkslöst gestaltad.

Foto Ulf Larsson.

Oljekraftverket i Stenungsund byggdes i etapper under perioden 1955–1969, då kalla kriget pågick. De fyra pannorna med tillhörande ångturbiner byggdes in ett berggrum för att säkra driften också vid krig. De fyra skorstenarna är mer än 150 meter höga, och gör kraftverket till ett väl synligt landmärke på orten. Numera används bara två av pannorna som reservkraft vid till exempel extrem kyla.

Foto Lars Rydbom.

I Varnhem (**Skara** kommun) ligger **Tre Bäcker**, en byggnad som för alltid kommer att vara förknippad med en av 1900-talets stora textilkonstnärer, Agda Österberg. Hon föddes 1891 i Stockholm, och trots knappa omständigheter under uppväxten fick hon möjlighet att utbilda sig inom konsthantverk. Tre Bäcker stod klart 1940, ett bostadshus kombinerat med ateljéer och väveri. Det byggdes i en uttalad funktionalistisk stil, enligt uppgift utifrån Österbergs egna modeller, som omvandlades till byggnadsritningar med hjälp av arkitekt Edvin Neuendorf. Tre Bäcker ateljéer producerade ett stort antal textilier till kyrkor och offentliga byggnader, såsom mattor och bildvävar i kraftfulla mönster och starka färger.

Foto Ulf Larsson.

ABC-fabrikerna – AB Bröderna Claesson – var en stor tillverkare av fritidsartiklar med fabriker i **Kungälv** och Ytterby. Denna byggnad uppfördes 1940 i Ytterby, här gjordes reseeffekter, det vill säga väskor. I en annan fabrik på orten tillverkades skidor, bandyklubbor med mera. Väskfabriken har bevarats väl på utsidan och är ett gott exempel på 1940-talets enkla modernism. Foto Tomas Brandt.

Uddevallavarvets grundare Gustaf B. Thordén byggde under mellankrigstiden upp en rederirörelse i Helsingfors. När andra världskriget var över flyttade han verksamheten till hemstaden Uddevalla. När ett nytt **kontor** skulle byggas i **Uddevalla** 1947 utformades det som en påkostad, större version av kontoret i Helsingfors. Arkitekten var Gustav Alde, som i huvudsak arbetade med fartygsinredningar. Detta före detta rederikontor, som också tjänat som tingshus en period, präglas utvändigt av en blandning av funktionalism och klassicism i sann 1940-talsanda. På insidan samsas marmorgolv och påkostade träpaneler i ädelträ med andra exklusiva material. Foto Lars Rydbom.

Varuhus och banker under guldåldern

Åren 1968–70 uppfördes efter Heineman & Boustedts ritningar **Sparbankens** nya byggnad i **Skövde**. Byggnaden, som bevarats väl sedan dess, omfattar halva kvarteret Vidar och innehöll till en början även stadsfullmäktiges lokaler. Materialen är tidstypiska – fasaden av rödbrun klinker delas upp av kontrasterande vita betongelement som bär byggnaden. Bottenvåningen mot Kungsgatan är indragen bakom vita betongpelare.
Foto Thomas Carlquist.

EFTER ANDRA VÄRLDSKRIGET utvecklades Sverige relativt snabbt till ett modernt, industrialiserat land med stark köpkraft. Samhällsekonomin och näringslivet förbättrades kraftigt under denna den svenska ekonomins guldålder. De första varuhusen etablerades redan omkring år 1900 i de största städerna, och på 1930-talet etablerades de senare mycket framgångsrika varuhuskedjorna EPA och Tempo. Varuhusens glansperiod inföll på 60-talet. I mitten av 1970-talet hade Sverige med sina 368 varuhus den högsta varuhustätheten i Europa.

Domus blev 1956 en allmän beteckning på ett varuhus inom Konsumentkooperationen (KF). Dessa varuhus utgjorde något av de mest integrerade och välkända delarna av det svenska folkhemmet på 1960-, 1970- och 1980-talen. I Skara finns ett före detta Domusvaruhus som är relativt oförändrat och en god representant för sin tid. Det ritades av Gunnar Sperr vid Kooperativa förbundets arkitektkontor i Stockholm och invigdes 1965.

Varuhus av detta slag fyller gärna upp ett helt kvarter. De som uppfördes under 1960-talet fick ett utseende där glas och framför allt betong var framträdande. Flera av dem räknas stilmässigt till genren brutalism, en kortlivad arkitekturströmning som hade sin storhetstid under 1960-talet och tidigt 1970-tal.

Det var vanligt att varuhusen kritiserades för att inte vara anpassade till miljön de byggdes i, och för att det gjorts plats för varuhusen på bekostnad av värdefull äldre bebyggelse som revs. Typiskt är att de från början även innehöll en restaurangdel, och ofta ett integrerat parkeringshus. Domusvaruhuset i Uddevalla, invigt i juni 1968, är en god representant för dessa byggnadsverk. Det ritades av ungerskfödde arkitekten Kornél Pajor i en stil inspirerad av den internationella brutalismen.

På 1980- och 1990-talen avvecklades det ena varuhuset efter det andra. Istället fylldes successivt gamla varuhus med gallerior och andra verksamheter. Domus i Uddevalla gick samma väg och omvandlades 1990 till gallerian Gallionen.

Perioden efter andra världskriget utmärks av en omfattande statlig kontroll av bankverksamheten. Samtidigt började bankbyggandet att moderniseras, något som kulminerade under 1960- och 1970-talen. Det innebar att bankerna inrymdes i nya kvartersstora citykomplex med stora utrymmen för uthyrning, ofta till varuhus. Sparbankshuset i Ulricehamn är ett exempel på ett sådant komplex från 1960-talet. Byggnaden innehåller dels ett åtta våningar högt bostadshus och dels en länga i tre våningar för banken med fasader i glas och betong. Sparbanken i Skövde är ett annat exempel på en bank- och kontorsbyggnad från samma årtionde. Den exklusivt formgivna byggnaden är ett utmärkt exempel på den expansion som skedde under 1960-talet och på de arkitektoniska strömningar som rådde då.

Karin Lundberg

Denna **butikslänga** från 1951 kan ses på Dr Bex gata i Guldheden, **Göteborg**. Här fanns till en början livsmedelsaffär, fiskaffär, kemptvätt, fotoateljé, damfrisering med mera. Stilen har kallats »folkhemsfuturism«, och är ett typexempel på hur 1950-talets arkitekter, i det här fallet Riksbyggens Henning Orlando, arbetade med färg och form.

Foto Krister Engström.

Det före detta **Domusvaruhuset i Uddevalla** invigdes i juni 1968. Det uppfyller ett helt kvarter och ritades av ungerskfödde arkitekten Kornél Pajor i en stil inspirerad av den internationella brutalismen. Markplan består av affärslokaler, medan andra våningen i stora delar upptas av ett öppet parkeringsdäck. På klassiskt vis inreddes varuhuset med en restaurangdel som vetter ut mot gågatan och den ursprungliga huvudentrésidan. Liksom många andra varuhus så har den gjorts om till butiksgalleria i senare tid.

Foto Tomas Brandt.

I mitten av 1960-talet ersattes Kooperativa förbundets butik i ett äldre trähus vid Hötorget i **Skara** med ett modernt **Domusvaruhus**, ritat av Gunnar Sperr vid KF:s arkitektkontor. Det utformades i en stram modernistisk stil, sammanfogad av ett par rätvinkliga volymer. Exteriören präglas av stora ytor av rött tegel från Skara tegelbruk, fönsterpartier och kopparplåt. På fasaden mot torget finns en utsmyckning av svartmålad plåt. Domus är sedan länge nedlagt, men byggnaden fungerar fortfarande som matvaruaffär och restaurang. Foto Ulf Larsson.

Bohslänningens tidningshus från 1935–36 ligger centralt i **Uddevalla**, en femvåningsbyggnad där femte våningen är indragen med terrass runt om. Stilen är utpräglat funktionalistisk med släta, ljusa fasader och stora fönster samlade i grupper. Byggnaden, som även rymmer butiker i bottenplanet, är i stora delar omgjord till bostadshus idag. Foto Tomas Brandt.

Offentlig förvaltning och rättsväsende under den moderna eran

Rådhuset i Göteborg består i huvudsak av en äldre del från 1672, och en yngre del från 1935–37, ritad av Gunnar Asplund. Denna yngre del är känd – även internationellt – för att vara ett väl anpassat tillskott som grundar sig på sin egen tids formspråk. Vänthallen och sessionssalarna anses vara några av de bästa exemplen på Asplunds och den svenska funktionalismens formgivning.

Foto Krister Engström.

DAGENS ADMINISTRATIVA FÖRVALTNING av län och kommuner har successivt fått sin form sedan det sena 1800-talet, men framför allt har olika reformer under 1900-talet lett fram till det nuvarande systemet. Under perioden har ansvaret för till exempel skolor, socialvård, byggverksamhet med mera förskjutits från kyrkan och privatpersoner till landskommuner, städer, köpingar och municipalsamhällen. I städerna fanns sedan långt tillbaka ofta rådhus som var föregångare till dagens kommunhus. Bland landsbygdskommunerna däremot var kommunal administration och nämndverksamhet länge inhyst i befintliga lokaler såsom skolor, bygdegårdar eller församlingshem. Med tiden uppfördes på en hel del platser nya ändamålsenliga kommunkontor. Denna utveckling drevs inte minst av de kommunreformer som genomfördes under 1950- och 70-talen. Reformerna innebar att mindre kommuner lades samman till så kallade storkommuner.

Kommunsammanslagningarna förde med sig ett ökat ansvar för kommunerna inom nya arbetsfält samt en stadigt ökande personalstyrka. Detta i sin tur ökade kraven på att samla ändamålsenliga möteslokaler och kontorsutrymmen för den kommunala administrationen under ett tak. Exempel på byggnader i Västra Götaland som en följd av 1950-talsreformen är stadshuset i Mölndal, uppfört 1958–62, och Töreboda kommunhus från 1954.

I de flesta fall var det i städerna som de första stora kommunhusen eller stadshusen byggdes, och de större tätorterna som genom kommunsammanslagningen etablerades som kommun-

centra har därefter följt efter och försetts med stora kommunhus. Inte sällan har de byggnadskomplex som då byggdes upp även inorporerat andra kommundrivna verksamheter såsom bibliotek eller sportanläggningar, och anslutit till en för tiden modern torgbildning.

Under efterkrigstiden förstatligades rättsväsendet successivt. Syftet var att skapa en allt mer demokratiserad, enhetlig och jämställd rättsverksamhet på landsbygden och i städerna. De förändringar i rättegångsformen som företogs under 1940-talet innebar bland annat att förhandlingarna skulle göras tillgängliga för allmänheten och bedrivas med vittnesförhör. Ett exempel på en byggnad som präglas av dessa ändringar är Hovrätten i Göteborg (numera kallad Gamla Hovrätten) från 1947. Byggnaden används idag av universitetet och förslag finns i skrivande stund på att den ska ingå i ett nytt universitetscampus.

Efterkrigstidens nya tingshus kom att få en långt driven funktionsuppdelning, vilket påverkade både byggnadsvolymen och rumsdispositionen jämfört med äldre tingshus. Skarabygdens Dom-sagas tingshus är en mycket välbevarad representant från 1958–59.

Lars Rydbom och Carina Carlsson

Den nya rättegångsbalken från 1940-talet innebar bland annat att förhandlingar skulle göras tillgängliga för allmänheten. Detta är bakgrunden till byggandet av nya hovrätten i **Gothenburg** år 1947. Stilen kallas nyrealism, en strömning som tog avstånd från den utpräglade 1930-talsfunkisen. Byggnaden kallas idag **Gamla hovrätten**, eftersom verksamheten flyttade på 1990-talet. Den är välbevarad och samhällshistoriskt intressant som en av endast fyra byggnader i landet som uppförts som just hovrätter.

Foto Johanna Roos.

Skara tingshus uppfördes för Skarabygdens domsaga 1958–59, efter ritningar av stadsarkitekten Drott Gyllenberg i samarbete med Torsten Thorén. Tingshuset, som på senare tid bland annat använts av Sveriges Lantbruksuniversitet, består huvudsakligen av två huskroppar. Tingssalen avspeglar sig utvändigt i den ena delen genom de höga fönstren med klarröda bröstningar av glas. Hela komplexet karakteriseras av en säregen men också tidstypisk materialrikedom, där samtliga ingående material håller hög kvalitet. På insidan hittas golv av vit marmor, trappräcken av smide, väggarmaturer av mässing med mera. Byggnaden är intakt och välbevarad sedan nybyggnadstiden, såväl ut- som invändigt.

Foto Ulf Larsson.

Det välbevarade **stadshuset i Mölndal** uppfördes 1958–62, strax norr om Mölndals centrum. Det byggdes med fasader i mörkrött tegel men det är framförallt de långa fönster-raderna och känslan av kuber som lagts intill varandra som ger byggnaden sin prägel. Byggnaden har höga arkitektoniska värden, inte minst för kompositionen av material av hög kvalitet som samspelar till en fin helhet, även interiört.

Foto Lars Rydbom.

Partille kommunhus byggdes 1970 efter ritningar av arkitekterna Celandier, Forser & Lindgren. Det är beläget mellan Säveån och den gamla genomfartsleden genom samhället.

Det kompakta utseendet och de karaktäristiska fasaderna i betong med sjösten på ytan är typisk för det tidiga 1970-talets byggande. På insidan kombineras ytorna av sjösten med paneler och snickerier av relativt mörka träslag.

Foto Lars Rydbom.

Töreboda kommunhus av arkitektkontoret Gyllenberg & Thorén från 1954 består av två delar; en putsad del mot Drottninggatan och torget samt en tegelbyggnad längs med Börstorpsgatan. Den putsade byggnadskroppen utgör den representativa delen med sessionssal med mera. Tegelhuset, som stilmässigt är mer återhållsamt, innehåller kontor för den kommunala förvaltningen. Båda delarna har inslag av påkostade material som skiffer och koppar. Foto Ulf Larsson.

Länsstyrelsen i Mariestad, eller Landsstatshuset, invigdes 1954. Det är ett spännande komplex, ritat av arkitekt Klas Anshelm, där enkla rektangulära grundformer fogats samman till en helhet. Materialvalet med skiffertak och putsade fasader ger byggnaden en påkostad karaktär.

Den omsorgsfullt utarbetade portiken vid entrén, fönstrens olika former, takkupornas koppartäckning och rutindelningen i fasadernas ädelputs bidrar till anläggningens höga kulturhistoriska värden.

Foto Ulf Larsson.

q

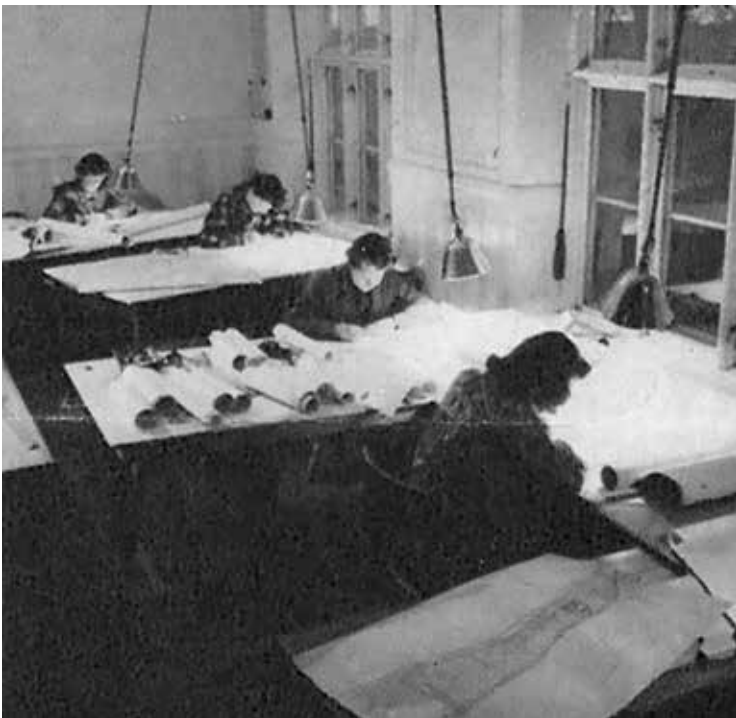
Ulricehamns stadshus från 1957 ritades av arkitekterna Sten Hummel Gumaelius och Viking Göransson. Det är beläget i ett område med ett flertal monumentala byggnader, bland annat kyrkan och rådhuset. Här har fyra sammanlänkade byggnadskroppar grupperats kring en innergård som är öppen mot sydväst. Stadshuset är stilmässigt relativt lågmäلت för sin tid, samtidigt som det på flera sätt är typiskt för 1950-talets kommunhus, till exempel gällande materialval och planlösning.

Foto Carina Carlsson.

Men var är alla kvinnliga arkitekter?

Arkitekten Uno Åhrén var stadsplanechef i Göteborg 1932–43. I tidningsartikeln »Han som skapar morgondagens Göteborg«, förmodligen från 1930-talet, avbildas han på en stor bild tillsammans med en samling herrar framför en modell över stadskärnan. På sidan två i samma reportage finns små bilder på den duktiga kvinnliga staben som ritar planerna.

Arkiv: Göteborgs stadsmuseum.

DEN SOM NOGGRANT GRANSKAR de Moderna monument som presenteras här märker snart att i princip alla namngivna arkitekter är män. Varför denna skevhet? Innebär detta att arkitektur ritad av kvinnor inte bedöms som lika kulturhistoriskt värdefull? På vilket sätt speglar detta förhållande kvinnors och mäns levnadsvillkor under den moderna epoken?

Länge var kvinnor helt utestängda från svenska arkitektutbildningar. Först kring 1920 kunde de första kvinnliga studenterna ta ut en examen. När de väl var färdigutbildade motarbetades de både för att de var kvinnliga yrkesutövare och kvinnliga arkitekter.

En ganska stor del av den bebyggelse som finns bland de Moderna monumenten kan räknas till kategorin offentliga eller monumentala byggnader, det vill säga prestigefyllda uppdrag som få kvinnor fick möjlighet att ägna sig åt. Helena Werner skriver i sin avhandling om kvinnliga arkitekter att kvinnor ofta blev hänvisade till eller valde byggnadstyper och objekt med låg status, såväl tekniskt som konstnärligt och ekonomiskt. Liksom i samhället i övrigt ansågs projekt som hade att göra med vård, omsorg och familj som lämpliga för kvinnor att arbeta med. En av många produktiva arkitekter som få hört talas om är Anna Mohr (senare Branzell), den första kvinnan att avlägga en arkitektexamen i Sverige. Hon var verksam i Göteborg under större delen av sitt yrkesliv, och kom främst att arbeta just med parker, lekplatser och liknande projekt med koppling till barn och familj.

Det var inte bara de första kullarna av kvinnliga arkitekter som mötte motstånd. Även under efterkrigstiden har kvinnliga arkitekter mindre ansvar och lägre lön än manliga kollegor. Kerstin Kärnekull berättar i antologin »Bygga på kvinnors kunskap« om situationen för 1970-talets kvinnliga arkitekter med barn. Det var svårt att kombinera huvudansvaret för små barn med de långa arbetsdagar som projekten krävde inför återkommanden inlämningar. Familjebildandet kunde uppfattas som en fälla som innebar att kvinnorna inte kunde göra karriär på samma villkor som män, vilket ledde till minskade möjligheter till framgång.

Ett stort hinder för kvinnliga framgångar inom arkitektyrket är att det traditionellt varit en mansdominerad bransch som kräver vassa armbågar. I »En undersökning av den kvinnliga arkitektens roll i byggbranschen – då och nu« påpekas den oskrivna lag som säger att en lyckad karriär bara är möjlig om arkitektyrket görs till en livsstil präglad av hårt arbete. Författarna menar att denna livsstil stämmer dåligt överens med den ojämlika uppfostran som i viss mån fortfarande finns kvar, där flickor i högre grad än pojkar får lära sig att ta hänsyn och att lämna plats åt andra.

De arkitektritningar som finns bevarade åt eftervärlden är oftast bara signerade av huvudarkitekten. Resten av arbetslaget, där kvinnor mycket väl kan ha ingått, är inte namngivna. Detta bruk har ytterligare bidragit till att verksamma kvinnliga arkitekter inte syns i historieskrivningen.

Bristen på namnkunniga kvinnliga arkitekter i denna skrift kan sägas reflektera de ojämlika förhållanden som rått mellan kvinnor och män under den moderna epoken. Detta faktum kan fungera som en påminnelse om vikten av att medvetet lyfta frågor som rör könskodning och vems kulturarv som ska sparas, när kulturhistoriska värderingar utförs. Om inte detta görs, riskerar kvinnors roll i arkitekturhistorien att fortsätta vara osynlig.

Carina Carlsson

Inga Edler-Claësson gestaltade många utemiljöer i Göteborgstrakten under efterkrigstiden, bland annat i de nya miljonprogramsområdena. Här en lekplats med hennes signum i Bergsjön, en lekplats som i folkmunkallas Bananbacken. Konstverket/rutschkanan finns inte längre kvar.
Foto Göteborgs stadsmuseum. Fotograf okänd.

Föreningsliv och idrott i folkhemmet

Gullmarsvallen i **Lysekil** är en viktig symbol för idrottens och folkrörelsernas framväxt under 1930-talet, men också för granitindustrin i Bohuslän. Den byggdes 1934 som ett så kallat AK-arbete, delvis statligt bekostad för att skapa jobb i den krisdrabbade stenhuggarbranschen. Kring fotbollsplanen och löparbanan byggdes en fin granitmur som skiljer den från andra samtida anläggningar.

Foton Andreas Hansen.

DEN SVENSKA IDROTTSRÖRELSENS utveckling utgör en viktig del av landets 1900-talshistoria. De idrottsmiljöer som vuxit fram under perioden förmedlar idrottens historia och idrottandets utveckling fram till idag.

Under 1800-talet var idrottsutövande i princip synonymt med exercis och gymnastiserande. Skarpskytterörelsen och Ling-gymnastiken dominerade idrottslivet. Idrottens genombrott som folkrörelse kom runt sekelskiftet 1900, i de urbaniserade områdena där »fritid« och »friluftsliv« blev nya begrepp. Det var först nu som rörelsen fick en riktig grogrund.

Från och med 1930-talet växte ambitionerna allt starkare gällande skapandet av ett samhälle som byggde på välstånd, sundhet och bättre bostadsvillkor. Som en del i sundhetstanken fanns idrottsutövningen, som till stor del var organiserad i föreningar. Under efterkrigstiden blev det en del av samhällsplaneringen att integrera idrottsplatser i samhällena efter att man allt mer insett idrottens sociala betydelse. Medel öronmärktes då för anläggningsbyggen och för ekonomisk hjälp till klubbarna.

Odenhallen i Falköping är uppförd 1957. Utöver en större idrottshall finns här lokaler för brottning, bordtennis, styrketräning, en cafeteria med mera. Trots sentida förändringar har den kvar mycket av sin ursprungliga karaktär, kanske särskilt entrépartiet med neonskylt och urtavla i original. I närheten finns även badhuset Odenbadet från 1967 och idrottsplatsen Odenplan.

Foto Ulf Larsson.

Från 1950-talets mitt ökade tillkomsten av olika lokaler för fritids-, idrotts- och föreningsliv runt om i länet. I ett första skede uppfördes ett stort antal anläggningar för utomhusidrott, senare byggdes i flera städer idrottshallar och badhus. Utöver detta tillkom även klubbhus och samlingslokaler för olika föreningar.

En faktor som fick betydelse för satsningen på idrott vid den här tiden var att elitidrotten fick större exponering både i Sverige och internationellt. Här var televisionens genombrott vid slutet av 1950-talet central. TV-sändningarna startade 1956 i liten skala och ökade stort under åren som följde. VM i fotboll 1958 innebar ett publikt genombrott för TV i hela landet.

Sanja Peter och Anette Lindgren

Lövåsvallen ligger i Billingsfors i **Bengtsfors** kommun, en idrottsplats med fotbollsplan, omklädningsrum och sitt- respektive ståplatsläktare. Den är sig i stort sett lik sedan invigningen 1944, och är ett fint exempel på alla de ganska enkla idrottsanläggningar som tillkom på många håll vid 1900-talets mitt. På senare år har idrottsplatsen kompletterats med hockeyrink och klubbstuga.

Foto Lars Bergström.

Badholmarna i Bovallstrand (**Sotenäs** kommun) är ett mycket välbevarat friluftsbad från 1930-talet som kan sägas berätta om det då nyväckta intresset för salta utomhusbad. Badet är lokaliserat till tre öar som länkats samman med fastlandet via bryggor. Här finns också enkla badhytter, en portal och en kiosk. Anläggningen är värdefull inte minst för att den tidstypiska enkelheten finns kvar. Foto Matilda Lundberg.

Tingvallahallen i Trollhättan är en av länets allra äldsta idrottshallar. Redan från start år 1939 inrymdes här ovanligt nog både idrottshall och verkstadslokaler. Den präglas av de fönsterlösa, röda tegelfasaderna och takets välvda form. Här ryms en anrik historia och flera av landets främsta brottarlegender har koppling hit. Den har kontinuerligt använts som idrottshall i mer än 70 år. Foto Marie Odenbring Widmark.

Billingehus kallas det sport- och konferensområde med hotell och friluftsanläggningar som byggdes 1967–70 på berget Billingens platå, i utkanten av **Skövde**. Området hade köpts in av staden redan 1964 och reserverats för fritidsändamål. Anläggningen bekostades genom en privat donation från makarna Arne och Maja Sandberg som gjort sig en förmögenhet på bensinbolaget Uno-X. Här finns förutom friluftsbad och slalombacke med lift även konstfrusen isbana, fotbollsplaner, tennisbanor med mera. För formgivningen av alla idrottsanläggningarna, liksom av Sankt Lukas kyrka och hotellet, stod Hans-Erland Heine-man och Bo Boustedt. Snäckformen blev ett genomgående formtema, och allt gestaltades i vit mexisten med inslag av glaspartier, kopparplåt och mörklaserat trä. Alla ingående enheter är delar av en komplett helhet som är av mycket stort kulturhistoriskt och arkitekturhistoriskt intresse. Tillsammans bildar de en unik modernistisk kulturmiljö utan motsvarighet i Västra Götaland. (läs mer om Sankt Lukas kyrka på sidan 37). Foton, överst Erik Holmström, underst Ola Eriksson.

Få byggnader kan mäta sig med **Nya Ullevi** när det gäller symboler för **Gothenburg**. Arenan invigdes i samband med VM 1958.

Sedan dess har ett antal stora idrotts- och musikevenemang hållits här. En allmän arkitekttävling 1954 resulterade i att arkitektkontoret Jaenecke & Samuelson fick uppdraget att rita Nya Ullevi. Den mycket originella arkitekturen domineras av takfallens svepande linjer och de höga ljuspylonerna som med hjälp av kablar bär upp det sydvästra läktartaket.

Foto Krister Engström.

Välfärdssatsningar på hälso-, sjuk- och socialvård

Sjukhus är komplexa och mycket innehållsrika miljöer som ständigt växer och förändras i takt med den medicinska utvecklingen. **Sahlgrenska sjukhuset** i **Göteborg** invigdes år 1900 och bestod till en början av en långsträckt anläggning med låga paviljonger. Under 1950- och 60-talet gjordes omfattande förändringar i syfte att göra rum för bland annat forsknings- och undervisningslokaler. Flygfotografiet ovan togs år 1962, bara några år efter det att det så kallade centralkomplexet i arton våningar färdigställdes.

Foto Kulturlagret, Västarvet. Fotograf okänd.

LÄNGE BEDREVS OLIKA former av hälso-, sjuk- och socialvård framför allt genom familjens och kyrkans försorg och via donationer och allmosor. Till exempel var det brukligt att släktingar tog hand om föräldralösa barn och de som inte kunde arbeta på grund av ålder, sjukdom och funktionsnedsättningar. Detta system upplöstes allt mer under urbaniseringen då många flyttade från sina anhöriga, och från slutet av 1800-talet och under 1900-talets första decennier anlades allt fler stora sjukhus och andra vårdinrättningar i städerna.

Under 1930-talet pågick en debatt om hur Sverige skulle kunna bli en välfärdsstat, ett land kännetecknat av hög social omsorg. Men det var först efter andra världskriget som det fanns möjlighet att verkligen genomföra större investeringar gällande vård och omsorg. De stora satsningar som genomfördes under 1950- och 60-talen ingår som viktiga delar i det som kommit att kallas Den svenska modellen. Bakom dessa förändringar låg en lång rad politiska reformer som antogs bland annat för att etablera ett offentligt finansierat skydds nät för samhällets utsatta grupper.

I slutet av 1940-talet tog riksdagen beslut om nationella satsningar på en kraftigt förbättrad vårdapparat. Det innebar att flera sjukhus och andra vårdinrättningar byggdes ut och att nya tillkom under de följande decennierna, men det innebar kanske framför allt en koncentration av olika typer av vård till stora centrala institutioner. Från att ha använt små och låga inrättningar började man nu bygga allt större vårdanläggningar, inte sällan på höjden. Detta hängde bland annat samman med övergången från hantverksmässigt byggande, till det mer industriella, rationella teknikerna.

De storskaliga nya vård- och omsorgsanläggningarna fick tidigt omfattande kritik. De ansågs vara »standardiserade vårdfabriker«, istället efterlystes ett mer humant och småskaligt bemötande. Men det skulle dröja till 1968 innan det kom ett beslut från Socialstyrelsen gällande decentraliseringen från stora institutioner till lokalt belägna vårdcentraler.

Det gjordes också stora investeringar under mellan- och efterkrigstid gällande omsorgen av barn, äldre och funktionshindrade. En rad reformer som rörde barnens villkor innebar att de kommunala barnavårdsnämnderna fick i uppdrag att ord-

Den svenska modellen

Avser framför allt ett samordnat och fredsbevarande agerande på arbetsmarknaden samt en välfärdsmodell som till stor del är undandragen marknadsekonomens logik och kontroll. Den svenska modellen kunde utvecklas delvis genom ett samspel mellan arbetsmarknadens parter och de socialdemokratiska regeringar som styrde landet under stora delar av 1900-talet. Ur *Nationalencyklopedin*.

na med till exempel barnkolonier, daghem och fritidsaktiviteter. En annan viktig uppgift var att anlägga barnhem. Under den här tiden placerades bland annat romska barn och barn till ogifta mödrar regelmässigt på barnhem och i fosterhem, eftersom det ansågs att samhället kunde ordna med en bättre uppväxt än vad dessa föräldrar kunde.

För de äldres del ändrades livsvillkoren väsentligt under 1930- och 40-talet. De yngre generationernas omfattande flytt till städerna allt sedan 1800-talets andra hälft innebar att de äldre blev ensamma kvar på landsbygden. Tidigare hade de yngre tagit hand om sina föräldrar när de blev gamla, men detta var inte längre möjligt på grund av de geografiska avstånden. Istället fick kommunerna ta ett allt större ansvar för åldringarna, och pensionärs hem började uppföras med hjälp av statsbidrag. Tidigare hade det funnits fattighus där de mest utsatta togs om hand, men från och med 1940-talet började också högre samhällsklasser successivt använda sig av kommunernas service. Men ålderdomshemmen blev tidigt anklagade för att hänsynslöst ta de gamla från de miljöer där de var vana att vistas, och kritiken ledde till nya direktiv om möjligheter till vård och hjälp i hemmet.

Det kom att byggas ett stort antal äldreboenden och vårdcentraler under den moderna eran. De blev till en samling omsorgsfullt formgiven och lätt igenkännbar vardagsarkitektur som återfinns i stort sett alla samhällen. Det hör till sakens natur att dessa byggnader ofta hunnit ändras flera gånger, och det är svårt att hitta några verkligt välbevarade moderna pärlor inom denna byggnadskategori, antalet till trots. Detta gäller inte minst för de större vårdinrättningarna, som med få undantag hunnit byggas till, om och på i omgångar.

Carina Carlsson

Dessa äldreboenden är representativa exempel på den lågmälda men ändå omsorgsfullt formgivna vardagsarkitektur som återfinns i snart sagt alla tätbebyggda områden i länet. Byggnader som dessa utpekas sällan som arkitektoniska pärlor, men de är grundläggande beståndsdelar i det välfärdssamhälle som etablerades under 1900-talets mitt, och kan därför sägas ha ett värde som symboler för denna process. Till vänster syns före detta **Sörbacka äldreboende** i Vårsås i **Skövde** kommun. Till höger **Klockargården**, Sätla i **Marks** kommun.

Foton, till vänster Ulf Larsson och till höger Karin Lundberg.

Västra Torpa var det första området i **Göteborg** där 1940-talets bostadssociala och arkitektoniska idéer prövades i stor skala. Det är en lummig grannskapsenhet som omfattar ett flertal trevåningshus som ligger samlade runt ett grönområde. I områdets mitt byggdes en så kallad barnstuga, där områdets småbarn kunde lämnas om dagarna. Allmänna barnstugor, som förde med sig att kvinnor kunde förvärvsarbeta i högre utsträckning, var relativt ovanliga på den här tiden. Barnstugan i Västra Torpa byggdes bara några år efter det att det beslutats om statsbidrag till förskolor. Än idag används byggnaden till omsorg om små barn.

Foton, till vänster Sjöstedt. Göteborgs stad, Bostadsaktiebolaget, till höger Carina Carlsson.

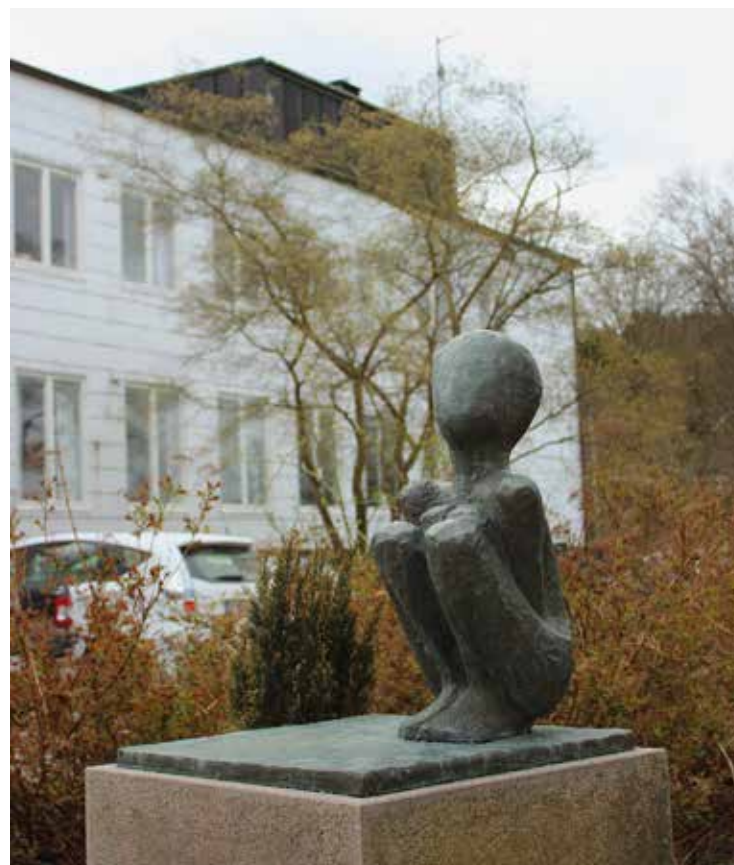

Tusentals barn placerades på **Vidkärrs barnhem** i **Göteborg** under åren 1935–76. Det var ett av landets allra största barnhem, tvåhundra barn fick plats här. Anläggningen, bestående av tio längor i funktisstil, ansågs vid öppnandet vara en mycket modern institution. Idag finns bara den byggnad kvar där centralköket huserade, och barnhemmet är sedan länge avvecklat. I och med den så kallade vanvårdsutredningen blev det allmänt känt att det förekommit vanvård och övergrepp på Vidkärrshemmet.

Den byggnad som finns kvar kan ses som en symbol över hur mellan- och efterkrigstidens välfärdsambitioner inte alltid blev så lyckade i praktiken. Fotot till vänster visar byggandet av anläggningen, och bilden till höger visar skulpturen *Ensam* av Margareta Ryndel framför den enda kvarvarande byggnaden.

Foto ovan arkivfoto Göteborgs stadsmuseum, höger Carina Carlsson.

Rekreation, kultur och nöjesliv under modernismens tidevarv

Falbygdens museum, som invigdes 1961, har entréfasaden placerad mot S:t Olofsgatan, ett av de viktiga gatustråken i **Falköping**. Den två våningar höga byggnaden har röda tegelfasader och är stilmässigt relativt anspråkslös. Entrépartiet är tydligt markerat genom användningen av till exempel natursten och ädelträ. Museet är till synes oförändrat exteriört, och är ett fint exempel på sin tids arkitektur.

Foto Ulf Larsson.

FALBYGDENS MUSEUM

23

BEGREPPET »FRITID« FICK sitt genombrott under 1930-talet. Till delar hänger det samman med införandet av lagstadgad semester och reglering av arbetstiden genom lagar och avtal. Dessförinnan hade mycket av fritidsaktiviteterna organiserats genom föreningslivets och de stora folkrörelsernas försorg såsom Folketshus-föreningar och idrottsföreningar, men nu börjar de även kommunerna i högre grad engagera sig i att skapa eller stödja ett rikt utbud av aktiviteter för förströelse för medborgarna. Detta skedde inom många olika sektorer såsom idrott och kulturverksamhet.

I vissa fall skapades stora anläggningar där olika fritidslokaler kombinerades med till exempel kontor för kommunal förvaltning och liknande. Exempel på sådana är bland andra Fyrkanten i Vargön och Centrumhuset i Götene. På många håll kom dessa byggprojekt att bli viktiga i profileringen av den egna kommunen.

Möjligheten att vara ledig och semestra förde med sig ett kraftigt uppsving för turismen och med detta framväxten av hotell och pensionat. Merparten av dessa uppfördes och drevs i privat regi, men i viss utsträckning skapades även semesteranläggningar av enskilda föreningar samt av företag för sina anställda. Exempel på en sådan anläggning är SKF/Metalls semesteranläggning Lilla Brattön som bebyggdes successivt från 1920-talet.

Biografer och kaféer hade etablerats i städer och tätorter redan tidigare och ofta var de inrymda i enklare byggnader med flera funktioner. Efter funktionalismens genombrott gavs även dessa en ofta exklusiv utformning i tidens anda, inte sällan med påkostade interiördetaljer. Tidans Condis från 1956 i närheten av Skövde är ett sådant kafé vars verksamhet finns kvar än idag.

Lars Rydbom

Hotell Bellevue i **Hjo** stadspark är ett intressant exempel på 1970-talets stilideal. Komplexet uppfördes i två etapper och ritades av Skövdearkitekten Hans-Erland Heineman. Det är utformat i en konsekvent modernistisk stil och står dessutom genom sina stora volymer, moderna materialval och kulörer i en stark kontrast till den övriga bebyggelsen i stadsparken. Byggnaden har en utpräglad horisontell sträckning, vilket bland annat förstärks av det säregna taket som skjuter ut i vinkel från fasadlivet.

Foto Thomas Carlquist.

När **Biografen Flamman** byggdes vid Redbergsplatsen i **Göteborg** 1935 var funktis-stilen högsta mode. Nu skulle funktionen speglas tydligt i formen, och de äldre teaterliknande biograferna blev omoderna. Flamman fick ett tidsenligt asymmetriskt utseende med slätputsade fasader nästan helt fria från dekorationer. Sedan 1983 används den som frikyrka. Arkitekt var Sten Branzell.
Foto Carina Carlsson.

I det lilla samhället Tidån i **Skövde** kommun ligger **Tidans Condis** från 1956, ritad av Björn Hansen. Denna modernistiska pärla, som byggdes med konditori och bageri i botten-våningen, är välkänd och lockar långväga kunder. Utvändigt är byggnaden mycket välbevarad. Fasaderna är stilenligt indelade i putsade och tegelklädda fält med inslag av mosaik, och det skiffertäckta pulpettak är långt neddraget.
Foto Ulf Larsson.

Kulturhuset i **Skövde** byggdes 1962-64 efter arkitekt Hans-Erland Heinemans ritningar. Det var Sveriges första egentliga kulturhus, och innehåller sedan starten bland annat teater, bibliotek och konsthall. Byggnadens svagt lutande, mönstermurade tegelfasader ger en skulptural framtoning. Den originella byggnaden är formgiven med stor konstnärlig omsorg, såväl när det gäller helhet som detaljer.
Foto Thomas Carlquist.

När det gamla **Folkets hus** i **Mölnlycke, Härryda** kommun, brunnit ned byggdes ett nytt 1938 i funktionalistisk stil. Det bekostades med medel från en rad föreningar på orten men också med hjälp av företag och privatpersoner. Stilen är tidsenligt stram och asymmetrisk med odekore-rade, putsade fasader. Byggnaden är ett gott exempel på 1930-talets avskalade modernism.
Foto Lars Rydbom.

Efter andra världskriget kom **Tranemo** att expandera, inte minst efter det att samhället blivit centralort i den nya kommunen. Det bestämdes att orten behövde ett medborgarhus, en centralt placerad samlingsplats vid torget. När **Medborgarhuset Tranan** invigdes 1956 inrymde det bibliotek, bio och teater med mera. Trots ombyggnader har det kvar mycket av 1950-talskaraktären, både ut- och invändigt.
Foto Karin Lundberg.

När det gamla konserthuset på Heden i **Göteborg** brann 1928 utlystes en arkitekttävling om ett nytt konserthus. Det nya **konserthuset** uppfördes efter Nils Einar Ericsons ritningar och invigdes 1935. Byggnaden är en del av Götaplatsens arkitektoniska utformning och samspelar med de övriga kulturbyggnaderna som skapar platsens särskilda karaktär. Arkitekten hade visioner om ett »konstens tempel« där konsertsalens elegans skulle låta musiken stå i centrum. Stora konsertsalen fick en ambitiös akustisk utformning som var ny för sin tid, och som har gjort huset känt som ett av världens främsta konserthus. Konserthusets representativa fasader och den formsäkra rumsdispositionen är utförd i en sofistikerad blandning mellan klassicism och funktionalism. Den exklusiva och välbevarade interiören gestaltades av sin samtids främsta konstnärer och formgivare.
Foto Sofia Paunovic.

Granbacka festplats i Bäckefors, **Bengtsfors** kommun är en välbevarad festplats, där de äldsta delarna härstammar från 1930-talet. Här finns bland annat en tidstypisk entrébyggnad, dansbana, kiosk med mera. Under många år kretsade mycket i orten runt vad som skedde på »Popparken på Dal«, inte minst på 1960-talet då storhetstiden inträffade. Foto Lars Bergström.

Lilla Brattön ligger nära Tjörnbron, mellan Stenungsund och **Tjörn**. Från och med 1920-talet har det byggts sommarstugor här för metallarbetare anställda på SKF i Göteborg. Stugorna är alla medvetet placerade utifrån öns topografi och det lokala stig- och vägnätet. Här finns även dansbana och restaurang. Foto Lars Rydbom.

Jordbruk – om traktorgarage, silobyggnader och typritade ladugårdar

De äldre silobyggnaderna i betong reser sig inte sällan som massiva skulpturer på landsbygden, monument som vittnar om jordbrukets omvandling under 1900-talet.

Lagerhuset i Vara uppfördes som ett av nio statliga lagerhus, ritade av Gunnar Asplund och byggda på olika platser i landet efter nödåren under första världskriget. Vara Lagerhusförening bildades 1930 och inköpte några år senare det befintliga magasinet samt byggde till det med silotorn av armerad betong. Utbyggnaden med nya siloceller av betong fortsatte fram till mitten av 1980-talet, vilket resulterat i en successivt framvuxen anläggning där inslag från olika tidsperioder avlöser varandra. Under 1990- och 2000-talen har silobehållare av plåt monterats, vilket utgör de senaste årsringarna i anläggningen. Totalt lagras i Vara lagerhus cirka 100 000 ton spannmål i drygt åttio siloceller, vilket gör anläggningen till den största i landet innanför kusterna. Den äldsta delen (1918 års lagerhus) är markerad med q i detaljplan.

Foto Thomas Carlquist.

OM DEN STORA REVOLUTIONEN inom jordbruket på 1800-talet var laga skiftet, kom 1900-talet att bli mekaniseringens och rationaliseringens århundrade. Från att ha varit en rent manuell hantering, är jordbruket genom en betydande mekanisering idag närmast en industri. Ångplogar och lokomobiler fanns redan under 1800-talet, men sådana redskap var begränsade till större gods som kunde bära kostnaden genom stora arealer. Under en femtioårsperiod från 1930 till 1980 blev jordbruks-traktorn var mans egendom, för att inte säga oundgänglig på såväl stora som små jordbruk. Under samma period utvecklades tröskredskapen från den enkla självbindaren, introducerad redan på 1870-talet. Genom sin invecklade konstruktion och höga inköpskostnad hade det dröjt till början på 1900-talet innan den började bli vanlig. Den blev sedan den viktigaste skördemaskinen i Sverige fram till dess att skördetrösken på 1940–50-talet började slå igenom på allvar.

De nya maskinerna krävde nya byggnader för förvaring, service och underhåll. Under 1900-talet, och särskilt efter tiden kring 1930, infördes nya byggnadstyper i jordbruket, liksom nya byggnadsmaterial som tegel, lättbetong och limträ. Ladugårdar hade länge byggts i stort sett efter de typritningar och beskrivningar som publicerats under 1800-talet, men moderniserades inte

minst sedan arkitekten Lars Nilsson Gramén engagerat sig för spridning av modernare byggnader för jordbruket. Gramén var föreståndare för Sveriges allmänna lantbrukssällskaps byggnadsbyrå i Stockholm och gav ut en mönsterbok, Lantmannabyggnader – Handbok i lantbyggnadskonst, som kom i flera upplagor på 1910- och 20-talen. Graméns handbok, liksom senare Lantbruksnämndens typritningar, kom sedan under flera decennier att sätta sin prägel på jordbrukslandskapet.

Förvaring av spannmål var också föremål för stora förändringar under framför allt mellankrigstiden. Betongen hade under 1930-talet ersatt träbyggnadstekniken och slagit igenom helt som det ledande byggnadsmaterialet för silobyggnader, och från början av 30-talet till in på 1970-talet byggdes allt större och mer komplicerade anläggningar för förvaring av spannmål. I Vara, Lidköping och Uddevalla finns några av landets större siloanläggningar som fortfarande är i bruk. Pendeln har under de senaste åren svängt, så att bönderna i allt större utsträckning torkar och lagrar sin spannmål hemma på gårdarna och »slättens skyskrapor« försvinner nu en efter en.

Thomas Carlquist

Den välbevarade, storslagna ladugården på **Överby gård** nära **Uddevalla** byggdes omkring år 1945. Den anses ha sin förebild i USA och den uppfördes av redaren och grundaren till Uddevallavarvet, Gustaf Thordén. Det stora, karaktäristiska taket täcks av grå korrugerad eternit som är formad efter takets välvning. När ladugården var ny låg den i framkant för sin moderna och påkostade teknik. Djuren kunde trycka med mulen på en knapp för att få vatten, och det fanns en travers för transport av kraftfoder. Med hjälp av en elevator kunde spannmål fraktas till de inbyggda silorna.

Foto Lars Rydbom.

Transformator torn var förr en vanlig syn på landsbygden, men eftersom i stort sett alla förlorat sin funktion finns allt färre kvar. Transformatorer behövs när elektricitet ska transporteras långa sträckor, från produktionskälla till användare. För att underlätta dragningen av ledningarna fick transformator tornen ungefär samma höjd som ledningsstolparna. Numera läggs ledningarna ned i marken, och transformatorn finns i en mindre byggnad i plåt eller betong. Tornet på bilden är byggt av cementshålsten. Det ligger i närheten av Fåglums kyrka i **Essunga** kommun, mitt i ett öppet odlat landskap. Foto Ulf Larsson.

På **Brötegården** i Ödeborg, **Färgelanda** kommun, står denna funktionalistiska ladugård från 1950. Den är uppförd efter mönsterritningar som bygger vidare på en lång tradition. Vid denna tid var det Lantmännens byggnadsförening och Byggnadsbyrån vid Lantbruksstyrelsen som ansvarade för rådgivning och projekteringshjälp till Sveriges lantbrukare. Karaktäristiskt vid denna tid var den höga formen med plats för mycket foderförvaring ovanpå det murade fähuset, eternittak och förbättrad ventilation. Foto Marie Odenbring Widmark.

Särlaskolan i Borås från 1955 hette från början Praktiska Realskolan. Den är en välbevarad representant för tidens skolmiljöer och arkitektur. Fasaderna, som delats in rytmiskt med en slags trappning, är klädda i mönstermurat rött tegel och fält i mosaik. Tidstypisk är också takfallens form, entrédörrarna i mörkt trä och inslagen av koppar och betongglas.

Foto Rikard Bruzelius.

SÄRLASKOLAN

Skolor och
högre utbildning

UNDER EFTERKRIGSTIDEN gjordes mycket stora satsningar på utbildningsväsendet, framför allt under perioden 1950–80. Dessa investeringar återspeglas i landskapet i både nya anläggningar och tillägg i befintliga skolmiljöer. Under 1930- och 40-talet byggdes inte så många skolor men de som ändå kom till uppfördes främst i de tidiga förortssamhällena utanför stadskärnorna. Skolorna från perioden präglas invändigt av långa korridorer med klassrum längs ena sidan. Gymnastikhallar, stora aulor och stora öppna skolgårdar hör också till känneteckna, något som krävde stora ytor. Ett exempel på en skola som formades med utgångspunkt från detta ideal är Sannaskolan i Göteborg, uppförd under åren 1939–41.

Skolbyggandet blev en viktig samhällsuppgift inom det moderna projektet, inte minst eftersom befolkningen ökat stadigt under lång tid och de nya kullarna av barn behövde få rum i skolorna. De många små kommunerna på landsbygden fick trots den pågående urbaniseringen allt större problem att lösa sina uppdrag under 1900-talets första hälft, något som kom att leda till genomförandet av 1952 års kommunindelningsreform. De självbestämmande kommunerna i landet minskade då i antal från drygt 2 000 till knappt 900. Efter sammanslagningarna fanns det bättre ekonomiska möjligheter att bygga gemensamhetsanläggningar som skolor, bibliotek, simhallar och idrottsanläggningar. I många samhällen byggdes så kallade centralskolor efter reformen, förhållandevis enkla byggnader som oftast kännetecknas av tegelklädda fasader, flacka sadeltak och dörrpartier i ädelträ.

Skolan kom att få stor betydelse i grannskapsideologin i de många förorter och samhällen som växte fram under 1950- och 60-talen. Skoltomten skulle vara centralt belägen och ge kortast möjliga skolväg för barnen utan att korsa trafikleder, och helst leda genom grönområden. Skolgården fick inte ligga i närheten av trafikleder, järnvägar eller industrier som kunde störa arbetet, skriver skolöverstyrelsen 1955. 1950- och 60-talens skolor fick sitt uttryck i korridorskolan, eller folkhemskatedraler som de också har kallats.

De låga 1970-talsskolorna blev en del i byggandet av de nya förortsstäderna. Det var vanligt att alla klassrum i dessa skolor vette inåt mot ett stort så kallat mediatek. Särskilda rum skapades för specialundervisning, och varje klass hade inte sällan eget wc och kapprum, och egen utgång till det fria.

De stora satsningarna på utbildningsväsendet omfattade inte minst de högre utbildningarna, något som bidragit stort till den successiva övergången från industrisamhället till det kunskaps- och servicesamhälle som vi lever i idag. Många faktorer har påverkat utvecklingen, till exempel folkhemstanken om att alla skulle ha rätt till högre utbildning, och införandet av det allmänna studiebidraget år 1957. Det sistnämnda ledde till att allt fler fick möjlighet att studera, och därmed i sin tur till behov av fler undervisningslokaler.

De äldre universiteten och högskolorna har vuxit i storlek och antal under 1900-talet, och flera tidigare yrkesutbildningar har dessutom blivit till högskolor. Från och med 1940-talet har det också investerats stort i forskning, vilket även det lett till nybyggnation och utveckling av redan existerande anläggningar. Ett exempel är Biomedicinska biblioteket i Göteborg, som har sina rötter i startandet av en medicinsk fakultet år 1948.

Vid sidan av grundskolan och de högre utbildningarna har folkhögskolorna allt sedan 1800-talet fungerat som ett viktigt komplement med syfte att utjämna klyftor och öka bildningsnivån. Antalet folkhögskolor i landet har femdubblats sedan 1900-talet. En av alla de som tillkommit i länet är Nordiska folkhögskolan som startades i Kungälv bara ett par år efter det att andra världskriget tog slut.

Anni Bergström och Carina Carlsson

De äldsta delarna av **Daltorpskolan** i **Borås** uppfördes redan på 1910-talet. Skolan har sedan byggts ut i flera omgångar, och har nu tydliga årsringar från olika tider. Särskilt intressant är kanske den gymnastikbyggnad i funkisstil som anläggningen kompletterades med år 1931. Den ritades av Harald Ericson och har sedan dess i stora delar kvar sina tidstypiska detaljer och drag – slätputsade fasader, fönsterband och omsorgsfullt omgivna dörrpartier.

Foto Fredrik Hjelm.

Torbjörntorps skola ligger ett par kilometer från **Falköping** och uppfördes 1938. Skolmiljön består av två skolhus, båda i två våningar och klädda med träpanel. De är småskaliga och tidiga exempel på en byggnadstyp som skulle komma att bli mycket vanlig när allt fler centralskolor började uppföras efter kommunreformen 1952, och då skolhusen ofta kom att byggas med fasader av tegel.

Foto Thomas Carlquist.

År 1955 inleddes byggandet av en ny medicinsk högskola i **Gothenburg**, på ett berg alldeles intill Sahlgrenska sjukhuset. De olika institutionerna länkades samman till en lång länga – Medicinarelängan. Separat från längan uppfördes **Biomedicinska biblioteket** som utgör en förenande länk mellan sjukhuset och högskolan. Det ligger djärvt balanserat på kanten av Medicinareberget, utkragat fem våningar över bergets lodräta sydsida. Byggnaden är både enkel och monumental till formen, och här finns exempel på hur man under 1950-talet på typiskt vis utformade byggnadsdetaljer med stor omsorg.

Foto Sanja Peter.

Från **Nordiska folkhögskolan** på Fontinberg i **Kungälv** är utsikten mot Bohus fästning och Göta älv vidsträckt. Skolan flyttade in i de nybyggda lokalerna år 1968. Idag består den bland annat av ett komplex med lärosalar och aula, en byggnad innehållande teater och gymnastiksal samt ett flertal bostadshus i ett plan. De har ett konsekvent och tidstypiskt formspråk med platta eller mycket svagt lutande sadeltak, ljusa fasader i sandstenstegel samt takfot i brun panel på förvandring.

Foto Ola Eriksson.

Sannaskolan ligger i Sandarna i **Göteborg**, ett bostadsområde som i sin helhet präglas av 1930-talsfunktionalism. Skolan, som uppfördes 1939–41, består av tre enkla volymer uppförda i vinkel. De tre till fyra våningar höga husen har stilenligt släta putsfasader och nästan helt plana tak. Klassrummens lägen markeras av sammanhängande fönsterband och vertikala glaspartier framhäver trapphusen. Sannaskolan är en av de mest utpräglade funktionalistiska institutionsbyggnaderna i Göteborg. Foto Krister Engström.

I **Renströmsparken** i **Göteborg** ligger ett universitetscentrum bestående av ett universitetsbibliotek (1954), av skivhuset Språkskrapan (1966) i sju våningar, och av byggnadskomplexet Humanisten från slutet av 1970-talet. Därtill använder universitetet även ett flertal äldre byggnader i området kring parken. Miljön består av flera årsringar som vittnar om ett universitetscampus typiska framväxt. Foto Krister Engström.

Källförteckning

Tryckta källor

Almqvist, Torbjörn m.fl. *Vad folket byggde: ett utkast till folk- rörelsernas byggnadshistoria*. 1979.

Arkitekturguide över Göteborg. 1960.

Caldenby, Claes m.fl. *Guide till Göteborgs arkitektur*. 2006.

Carlson, Gösta m.fl. *Sjukvården i Göteborg 200 år*, 1982.

Eriksson, Eva. *Den moderna staden tar form*. Arkitektur och debatt 1910–1935. 2001.

Eriksson, Eva. *Den moderna stadens födelse*. Svensk arkitektur 1890–1920. 1990.

Folkhemmets bostäder 1940–1960. *Svenskt bostadsbyggande under 1940- och 50-talen*, red: Christina Engfors. 1987.

Gullbrandsson, Robin. *Tusenårigt arv – Skara stifts kyrkor*. 2008.

Industrihistorisk inventering av Göteborgsområdet. Red: Hermond, Tor. 1984.

Holmberg, Nils: *Från Exercisheden till Nya Ullevi*. 1959.

Jarbring, Peter. *Transformatorstationer Essunga kommun Kulturhistorisk byggnadsinventering*. 2011

Larsson, Ulf och Molander, Lisa. *Moderna Skara: en guide till efterkrigstidens bostadsbebyggelse*. 2010.

Löfgren, Eva. *Rummet och rätten: tingshus som föreställning, byggnad och rum i användning 1734–1970*. 2011.

Eva, Rudberg. *Folkhemmets byggande under mellan- och efterkrigstiden*. 1992.

Schéele, Annika von & Larson, Barbro. *Bygga på kvinnors kunskap*. 2004

Schönbeck, Boris. *Stad i förvandling. Uppbyggnadsepoker och rivningar i svenska städer från industrialismens början till idag*. 1994.

Skatås – utgrävningen av en minneslucka. Red. Persson, Maria. 2011.

Hult, Jan m.fl. *Svensk teknikhistoria*. 1989.

Swartling, Per G. *Den svenska allmänmedicinens historia*. I: *Läkartidningen* 2006, nr 24.

Utredningen om vanvård i den sociala barnvården – Vanvård i social barnvård under 1900-talet. Delbetänkande av Utredningen om vanvård i den sociala barnvården. 2009.

Werner, Helena. *Kvinnliga arkitekter. Om byggpionjärer och debatterna kring kvinnlig yrkesutövning i Sverige*. 2006.

Åman, Anders. *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning*, 1976.

Otryckta källor

Kulturmiljöunderlag och arkivmaterial från ett flertal kommunala bygglovsarkiv, Göteborgs stadsmuseum, Västergötlands museum, Bohusläns museum, Kulturlagret med flera.

Andersson, Elisabeth. *Moderna kyrkobyggnader – kyrkobyggandet i Göteborg stift 1940–1999*. Projektrapport 2011.

Larsson, Ulf och Molander, Lisa, *Efterkrigstidens bostadsbebyggelse*. Västergötlands museum, Byggnadshistorisk rapport 2009:14, 2009

Sjölin, Mats. *Varvsindustrin i Göteborg*.

Webbsidor, hämtade 2016

http://domstol.se/Publikationer/Domkretsen/sveriges_underratter_erik_wangmar.pdf

http://www.bekon.lth.se/fileadmin/byggnadsekonomi/Grp11__Den_kvinnliga_arkitekten_-_daa_och_nu.pdf

<http://www.genus.se/nyhet/sveriges-forsta-kvinnliga-arkitekter/>

<http://www.goteborgshamn.se/om-hamnen/hamnenshistoria/>

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/kommunsammanlaggning>

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/svenska-modellen>

<http://www.nordiskamuseet.se/artiklar/gammal-i-folkhemmet>

<http://www.socialstyrelsen.se/omsocialstyrelsen/socialstyrelsenshistoria>

<http://www.svd.se/mest-hallbart-ar-att-sluta-riva>

<http://www.uka.se/fakta-om-hogskolan/den-svenska-hogskolans-historia.html>

<https://www.folkhogskola.nu/Om-folkhogskolan/Folkhogskola---vuxenutbildning/Folkhogskolans-historia/>

Stasinski, Robert: Procenten. <http://www.kro.se/node/24>

www.aeroseum.se

www.bebyggelseregistret.raa.se

www.handelnshistoria.se

www.swedbank.se

Arkiv

Västarvet (Kulturlagret)

Göteborgs stadsmuseum

Volvos historiska arkiv

Bostadsaktiebolagets arkiv

Medverkande i projektet

Anni Bergström, Västarvet

Lars Bergström, Västarvet

Tomas Brandt, Bohusläns museum

Rikard Bruzelius, Västarvet

Astrid Bäckman, Trollhättans stad

Thomas Carlquist, Västergötlands museum

Carina Carlsson, Västarvet

Lena Emanuelsson, Länsstyrelsen Västra Götaland

Fredrik Hjelm, Borås stad

Erik Holmström, Västarvet

Ulf Larsson, Västarvet

Anette Lindgren, Göteborgs stadsmuseum

Karin Lundberg, Västarvet

Marie Odenbring Widmark, Västarvet

Sanja Peter, Göteborgs stadsmuseum

Lars Rydbom, Bohusläns museum

Här ser du ett urval av skrifterna i serien Moderna Västra Götaland. Vill du fördjupa dig i västsvensk modernism och folkhemshistoria? Du hittar alla publikationerna på www.vastarvet.se/modernavg

Moderna Monument – smaka på orden. Vilka bilder ger de? Kanske tänker man först på byggnader som är storslagna och monumentala såsom femton våningar höga punkthus, vattentorn eller formfulländade broar. Men funderar man vidare så kan ju ett modernt monument också vara äldreboendet, idrottshallen eller kanske det kommunala vattenverket, byggnader som kanske inte är så storslagna men kan ses som monument över det moderna samhällsbygget. Byggnader som berättar om sociala reformer och ökad fritid, om expansiv industri och ökad levnadsstandard, om ny och djärv design och material som andas framtidstro och optimism.

Med den här boken har vi försökt fånga några av länets bästa exempel på både det storslagna och det mer vardagliga – byggnader och miljöer som tillsammans berättar om det moderna Västra Götaland.

MODERNA VÄSTRA GÖTALAND

ARBETE FRITID BOENDE LANDSKAP BERÄTTELSE